

РЕСПУБЛИКА БОЛАЛАР ИЖТИМОЙЙ
МОСЛАШУВИ МАРКАЗИ

Муаллифлар:

Чичерина Я.Е., Исаева Д.И., Бондарева Е.В.

**ЭРТА ТАШХИС
ВА ИЛК АРАЛАШУВ:**

***Мутахассислар ва ота-оналар
учун қўлланма***

Ташкент 2010

“Эрта ташхис ва илк аралашув” – мутахассислар учун қўлланма/ Муаллифлар: Чичерина Я.Е., Исаева Д.И., Бондарева Е.В. – Тошкент; РБИММ, 2009. – 86 б.

Такризчилар: Сафаев Н.С. – психология фанлари доктори,
Фазилов Ж.К. – педагогика фанлари номзоди

Ушбу қўлланма боланинг ривожланишини тавсифлаб бериб мазкур мураккаб жараённинг барча томонларини қамраб олади. Болани парваришловчи катталар, боланинг ҳар бир ривожланиши босқичида бола учун қандай имкониятлар очилиши тўғрисида тўлиқ маълумот олишлари мумкин. Мазкур қўлланмада келтирилган ривожланиш тўғрисидаги маълумотлар алоҳида эҳтиёжга эга боланинг яхши ривожланишига яхши кўрувчи оилавий муҳит, таълим, парвариш ва эътиборнинг аҳамиятини тушунишга катта ёрдам беради. Болани ташхислаш бўйича барча мавжуд услубларни қўллаган ҳолда, мутахассислар ва ота-оналар боланинг ривожланиши бўйича унинг янада яхшироқ ривожланиши учун нималарга эътибор қаратиш кераклиги ҳамда аввалги ривожланиш босқичларида илк қийинчиликларни енгил тўғрисида бошланғич фойдали маълумотларни олишлари мумкин.

Қўлланма болалар билан ишловчи барча мутахассислар (медиклар, педагоглар, тарбиячилар, психологлар, логопедлар, ижтимоий ишчилар), шунингдек, болани парваришловчи ота-оналар ва барча катталарга мўлжалланган.

Услубий қўлланма Республика болалар ижтимоий мослашуви маркази илмий-услубий Кенгашининг 2009 йил 30 ноябрдаги 6-сонли қарори билан нашр этишга тавсия қилинган.

Миннатдорчилик

Ушбу қўлланма Республика болалар ижтимоий мослашуви марказининг “Барча болалар учун имкониятлар: ногиронлиги бўлган болаларнинг яхшироқ интеграциялашуви” дастури доирасида 2008-2009 йй. давомида ишлаб чиқилган.

Муаллифлар қўлланмани яратишда ёрдам кўрсатганликлари учун Республика болалар ижтимоий мослашуви маркази (РБИММ) нинг раҳбарияти ва ходимларига, консультантлар – эрготерапевт Макото КОНО ва Кумико ТАНАКА (“Тошкент шаҳридаги алоҳида эҳтиёжли одамларнинг ижтимоий реабилитацияси”, JICA), ижтимоий иш бўйича ҳамкасабалар Людмила КИМ, Аделя ШУБИНА, Наталья ПЛОТНИКОВА, Гульфия КАЛИМУЛЛИНА ва Марина ТЕПЕРИНАларга ўз ташаккурини изҳор қилади.

Шунингдек, биз ушбу қўлланманинг яратилишида кўмаклашган РБИММ Ота-оналар клубининг фаол иштирокчилари, болалар ва уларнинг ота-оналарига ҳам чуқур миннатдорчилигимизни билдирамиз. Сизларга фаоллик, оптимизм ва ривожланишга бўлган интилишингиз учун, бизни илҳомлантирганингиз ҳамда муайян йўналишлар берганлигингиз учун ҳам раҳмат деймиз.

Мундарижа

1-боб. Боланинг ривожланиши	7
1.1. Бола ривожланиши деганда биз нимани тушунамиз (ривожланишнинг асосий муҳити, тушунчаси). Ногиронлиги бўлган боланинг эҳтиёжлари.	7
1.2. Бола ривожланиши учун меҳр-муҳаббатнинг аҳамияти.	17
1.3. Бола ривожланишининг босқичлари.....	25
1.3.1. <i>Интеллектуал ривожланиш босқичлари</i>	25
1.3.2. <i>Ривожланишнинг сенситив муддатлари</i>	29
2-боб. Боланинг аниқ эҳтиёжларини қай тарзда аниқлаш ва унинг ривожланиши хамда тахсил олиши бўйича вазифалар қўйиш	33
2.1. Эрта ташхис қўйиш мақсади, вазифалари ва тамойиллари	33
2.2. Боланинг психоижтимоий ривожланиши картаси ва ундан фойдаланишга йўриқнома	35
2.3. 3-6 ёшли боланинг психоижтимоий ривожланишига ташхис қўйиш методикаси.....	45
2.4. Боланинг илк ёшида қандай бузилишларни аниқлаш мумкин? ..	52
3-боб. Мутахассислар ва ота-оналар ногиронлиги бўлган боланинг ривожланиши ҳақида нималарни билишлари керак	56
3.1. Ногиронлиги бўлган бола ривожланишининг асосий тамойиллари	56
3.2. Алоҳида эҳтиёжи бўлган бола ҳаётининг биринчи йилида ривожланиши.....	60
3.3. Алоҳида эҳтиёжи бўлган бола ҳаётининг иккинчи-учинчи йилида ривожланиши	71
3.4. Алоҳида эҳтиёжи бўлган бола ҳаётининг тўртинчи-олтинчи йилида ривожланиши	80
Глоссарий.....	88

КИРИШ

Эрта аралашув нима дегани?

Илк аралашув дастурлари (early intervention programs) биринчи бор АҚШ ва Шарқий Европа давлатларида ишлаб чиқилган. Уларнинг мақсади – бола ривожланишидаги нуқсонларни иложи борича қай тарзда эртароқ ва бундай болалар, уларнинг оилаларига қандай ёрдам кўрсатишни аниқлашдан иборат. Биз буни қанчалик эрта қила олсак, катта муваффақиятга эришсак, фарзандимиз шунчалик яхши ривожланади.

Кичик болаларнинг ота-оналарини гўдакларининг соғлиги доимо хавотирга солади ва улар ёрдам учун болалар шифокорига мурожаат қиладилар. Шифокор ташхис қўйиш ва турли-туман касалликларни даволаш билан шуғулланади.

Бироқ боланинг муваффақиятли ривожланиши учун нафақат унинг жисмоний саломатлиги ҳақида, балки бола ҳаётининг дастлабки куниданок мулоқотга муҳтож бўлиши, унинг учун ўйнаш ва атрофдаги оламни фаол тадқиқ этиш, ўқиш ҳамда ўз қобилиятини ривожлантириш муҳим эканини унутмаслик лозим. Қачонки ногиронлиги бўлган бола ҳақида сўз очиладанда, биз кўпинча унинг эҳтиёжлари бошқа болаларникига караганда оддийроқ деб ўйлаймиз. Бу билан биз унинг ривожланиши учун имкониятни чеклаймиз. Айнан шунинг учун Илк аралашув дастурининг мутахассислари ота-оналар билан ишлашга катта эътибор ажратадилар. Уларнинг бола ривожланиши жараёнига фаол киришиши профессионаллар иштироки каби ўта аҳамиятли ҳисобланади¹.

Ушбу қўлланмада биз бола ривожланишининг барча томонларини камраб олишга ва катталарга гўдак учун ҳар бир ёш босқичида қандай имкониятлар очилиши ҳақидаги бирмунча тўлиқ ахборотни тақдим этишга ҳаракат қилдик. Ривожланиш ҳақида тақдим этилган ахборот ногиронлиги бўлган болани севгувчи оилавий муҳит, таълим, унинг кўнгилдагидек ривожланиши учун парвариш ва ғамхўрлик қилишнинг ролини яхшироқ

¹ <http://nashidetni.narod.ru>

тушуниш имконини беради. Бола парваришини амалга оширувчи катталар болани тадқиқ қилишнинг мумкин бўлган усулларидан фойдаланиб, унинг ривожланиши қандай кечиши ва ҳолатидаги хавотирли дастлабки белгиларни қандай пайқаш мумкинлиги тўғрисидаги бошланғич фойдали ахборотни оладилар.

Қўлланма болалар билан ишловчи барча мутахассислар (тиббиёт ходимлари, педагоглар, тарбиячилар, психологлар, логопедлар, ижтимоий ходимлар), шунингдек, ота-оналар, бола ҳақида қайғураётган катталар учун мўлжалланган.

1 боб. БОЛАНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

1.1. Бола ривожланиши деганда биз нимани тушунамиз

Бизнинг давлатда болаларнинг асосий ҳуқуқлари Ўзбекистонда 1992 йилнинг декабрида ратификация қилинган Халқаро ҳужжат “Бола ҳуқуқлари бўйича Конвенция” ва Ўзбекистон Республикасининг “Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамланган. Унда айтилишича, ҳар бир боланинг ижтимоий келиб чиқиши, миллати, жинси, ёши, саломатлик хусусиятидан қатъи назар ўсиш ва ривожланишга дахлсиз ҳуқуқи бор.

БМТ нинг Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенцияси. БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан 1989 йил 20 ноябрида қабул қилинган. Ўзбекистонда 1992 йили ратификация қилинган.

5-модда. Ота-оналар ва оиланинг ҳуқуқлари ҳамда мажбуриятларини бола ривожланишининг тўғри йўналишини таъминлашнинг анча кенг тушунчасида ҳурмат қилиши керак.

6-модда. Ҳарбир бола ҳаётга нисбатан ҳеч қим дахл қилолмай диган ҳуқуққа эга ва Давлат боланинг яшаши ҳамда ривожланишини таъминлашга мажбур.

Ўзбекистон Республикасининг “Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида”ги Қонуни. Қонунчилик палатаси томонидан 2007 йил 23 ноябрида қабул қилинган. Сенат томонидан 2007 йил 1 декабрида маъқулланган.

8-модда. Боланинг ҳаётга ҳуқуқини кафолатлаш

Ҳаётга бўлган ҳуқуқ ҳар бир боланинг дахл қилиб бўлмайдиган ҳуқуқидир. Боланинг ҳаётига қасд қилиш оғир жиноят ҳисобланади.

Давлат соғлом бола тузилиши ва ривожланишини таъминлаш учун шароит яратади.

Бола ривожланиши ўзида узлуксиз жараёни акс эттиради, натижада бола ўсади, ўқийди, янги тажрибани эгаллайди, фаолиятнинг янги турларини ўзлаштиради. Бу мустақиллик ва ўз қобилиятларини энг юкори даражада намоён этишга эришиш йўлидир.

Бу йўлда боланинг асосий ёрдамчиси катталар ҳисобланади!

Алоҳида функциялар ривожланишининг қандай содир бўлаётганини, ҳақиқатан ҳам мураккаб комплексга бирлашганини текшириш учун уларни шартли равишда қуйидагича бўламиз:

жисмоний ривожланиш – организмнинг ўсиши ва ривожланиши, тана, ҳаракат оғирлигининг ўзгариши;

ҳиссий ривожланиш – туйғу ва муҳаббатнинг ривожланиши, темперамент характерли чизиқларининг намоён бўлиши, стрессга реакция қилишнинг хусусиятлари ва ўз шахсий туйғулари ҳамда ҳолатини назорат қилиш имконияти;

когнитив ривожланиш – ташвишланиш, тушуниш, ўрганиш, эслаб қолиш, ўйлаш қобилиятларининг ривожланиши²;

нутқнинг ривожланиши – тил (сўз орқали мулоқот), ёрдамчи нутқий воситалар (дактил нутқ, имо-ишоралар нутқи, пиктограммадан фойдаланиладиган нутқ) ёрдамида амалга ошириладиган мулоқот шаклининг ривожланиши;

ижтимоий ривожланиш – атрофдаги одамлар билан мулоқот, атрофдагилар ва жамият томонидан қабул қилиниш ҳамда маъқулланиш, муайян гуруҳга мансублик, ижтимоий ролларни ўзлаштириш, эркинлик ва мустақиллик (ўз-ўзига хизмат кўрсатиш, мулоқот қилиш малакалари ва ҳ.к.) ни таъминловчи ҳаётий малакаларнинг ривожланишига бўлган эҳтиёжининг ривожланиши³.

² А. Бакк, К.Грюневальд. Забота и уход. Книга о людях с задержкой умственного развития. С-Петербург, 2001г. С.55.

³ Параметры развития ребенка. //Материалы курса «Практика социальной работы с детьми и семьями». //Проект «Развитие программы переподготовки по социальной работе и продвижение профессии «Социальная работа» в Узбекистане»//. РЦСАД, ТГИК, МВС-СО, ЮНИСЕФ., Ташкент, 2007 – 2008гг.

***Болалар билан ишлашда шуни ёдда тутиш муҳимки,
ҳар бир болада доимо сақланадиган ривожланиш қобилияти бор!***

Ўсиш ва ривожланиш жараёнида барча бу соҳалар бир бири билан зич ўзаро боғланган: жисмоний ривожланиш ва ҳаракатланиш ақлий ривожланиш учун яхши шароитни таъминлайди; севгувчи ва қабул қилувчи муҳит болада хавфсизлик, шахсий аҳамиятлилиги туйғусини шакллантиради ва янада юқори мустақиллик ҳамда ўзига ишончни намоёниш қилишга имкон беради; нутқнинг ривожланиши ақлий ривожланишга янги туртки беради. Энди биз қандай ёш давлари боланинг жисмоний, ақлий, ҳиссий, нутқий ва ижтимоий ривожланиши учун, айниқса, муҳим ҳисобланишини кўриб чиқамиз. Бунинг учун ривожланишни ҳаракатлантирувчи куч нимада эканини аниқлаш зарур. Айнан шунинг учун биз бу масалани ўрганишни “Эҳтиёж” каби тушунчага таъриф беришдан бошлаймиз.

Боланинг эҳтиёжлари

Эҳтиёж – бу талабнинг ички ҳолати, инсон ҳаётининг фаолиятини қўллаб-қувватлаш учун ниманингдир етишмаслиги. Эҳтиёж инсонни ҳаракатга ундайди ва ривожланишнинг асоси ҳисобланади. Қачонки одамнинг анча оддий эҳтиёжлари, масалан, овқат, сув, ҳаво, ҳимояга бўлган эҳтиёж қондирилганда ҳийла мураккаб тартибдаги эҳтиёжлар – атрофдагилар томонидан қабул қилиниши ва ҳурматлаш, ўз-ўзини ҳурмат қилиш, муҳаббат ва ўзининг ижодий имкониятларини намоёниш қилишга бўлган эҳтиёжлар ривожланиши бошлайди⁴.

Бола ривожланиши учун энг юқори даражадаги ёқимли шароитни яратиш учун унинг қуйидаги эҳтиёжлари қондирилиши зарур.

⁴ <http://www.glossary.ru>

СОҒЛИК

Бола унинг соғлиги тўғрисидаги яхши парвариш ва ғамхўрликка муҳтож.

Болага васийликни амалга оширувчи ота-оналар ёки катталар қуйидагиларни киритган ҳолда тўғри жисмоний ва ақлий ривожланишни таъминлашлари лозим:

ОВҚАТЛАНТИРИШ

– боланинг озукаси мувозанатлаштирилган бўлмоғи даркор ва унинг ўсиши ҳамда ривожланиши учун

зарурий элементлар – витаминлар, минераллар, оксиллар ва ҳ.к. ни ўз таркибига олиши зарур.

ТИББИЙ ХИЗМАТ КўРСАТИШ – бола эмлашларни ўз вақтида олиши, айниқса, агар у касал бўлса ёки ўзини ёмон ҳис қилишидан нолиса тиббий текширувдан ўтиши керак.

*Ҳурматли катталар,
агар болани ҳеч нима
безовта қилмаса, у озғирқ
ёки тоби йўқлигидан
нолимаслигини ёдда
тутинг!*

ЖИСМОНИЙ БОРЛИҚ – жисмоний борликни шундай ташкил этиш керакки, бола тўсиқларсиз ҳаракатлансин, худудни ўзлаштирсин, ҳеч нима

унинг ҳаракатини чекламаслиги ва унинг ривожланишини мураккаблаштирмаслиги керак!

ЮКЛАМАЛАР – катталар боланинг жисмоний ва аклий юкламаларини тартибга солишлари керак, чунки улар боланинг ёшига мувофиқ бўлиши зарур.

Болани уйдаги оғир ишларни бажаришига (оғир предметларни кўтариши, дим чангли бинода туришига, ортиқча совиб кетишига ва ҳ.к.) ёки телевизион кўрсатувлар ва компьютер ўйинларини кўриши учун узоқ вақт ўтиришига имкон бериши мумкин эмас, чунки бу унинг ривожланишига ёмон таъсир кўрсатиши мумкин!

ИРСИЙ ОМИЛЛАР – болани парвариш қилишни амалга оширишда ундаги турли касалликларга ирсий мойилликни инobatга олиш ва уларнинг намоён бўлишининг олдини олиш учун болага “соғлом” муҳитни яратишга интилиш (масалан, болани овқатлантиришда агар оила аъзоларидан кимдир аллергия билан азобланса, аллергия реакцияни чакириши мумкин бўлган маҳсулотлардан қочишга ҳаракат қилиш) зарур.

ЖИНСИЙ ШАКЛЛАНИШ – катта ёшдаги болаларга уларнинг жинсий ривожланишига тааллуқли масалалар бўйича мувофиқ ахборотни тақдим этиш лозим.

Ҳурматли катталар, буни юмшоқ, бола учун мумкин бўлган шаклда, айбловчи ёки қўрқитувчи аниқ ифодалардан қочганча қилиш керак!

Турли-туман моддаларни сунистеъмол килиш – хийла катта ёшдаги болани турли моддалар, яъни тамаки, спиртли ичимлик, гиёҳванд моддалар ва ҳ.к. нинг зарарли таъсири тўғрисида хабардор килиш даркор.

ИЛМ ОЛИШ

• Катталар бола дунёга келган заҳотиёк аклий ривожланиши учун ёкимли муҳитни таъминлашлари зарур.

Болада ўйин ва бошқа болалар билан мулоқот учун имконият, китоблардан фойдаланиш имкони, бир қанча малака ва қизиқишларни эгаллашлари учун имконият бўлиши керак, шунингдек, бола учун муваффақият ва ютук туйғусини ҳис қилиш имконияти жуда муҳим. Бола куйидаги фаолият тур-

ларини ўзлаштирган-
ча ривожланаётганини
унутмаслик лозим:

• **ЎЙИН**

• **ЎҚУВ ФАОЛИЯТИ**

• МАКТАБДАН ТАШҚАРИ
ҚЎШИМЧА ТАЪЛИМ

Ҳурматли катталар, Сиз фарзандингизнинг таҳсил олиши ва ютуққа эришиши жараёнига қизиқишини намоиш этишингиз ҳамда таълимда унинг ҳар қандай эҳтиёжини қондиришга уринишингиз зарур!

ҲИССИЙ РИВОЖЛАНИШ ВА АХЛОҚ РИВОЖЛАНИШИ

МЕҲР-МУҲАББАТ – ота-оналар болага бошқа одамларга ишонишни ўргатишлари, ўзини хавфсиз ҳис қилиши ва уйғунлашган тарзда ривожланишига имкон берувчи турғун меҳр-муҳаббат туйғусининг шаклланишига кўмаклашишлари керак;

ТУЙҒУЛАРНИ НАМОЙИШ ҚИЛИШ – ота-оналар болага туйғуларини намоиш қилишда, агар ҳатто улар салбий (аччикланиш, ғазаб, қайғу, алам ва х.к.) бўлса-да, самимий ва очик бўлишга имкон беришлари даркор, шунингдек, болага ҳиссий кўмак бера олишлари ҳамда салбий кечинмаларни қандай уддалашни ўргатишлари лозим;

Хурматли ота-оналар, бола ҳам катта одамлар каби стрессларни бошидан кечириши ва ҳаётнинг ўзгаришларига мослашишини ёдда тутинг. Сиз унинг туйғуларига эътиборли бўлмогингиз ва керакли ёрдамни вақтида кўрсата билишингиз зарур.

ТЕНГЛИКНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Боладаги шахсий индивидуаллик, бетакрорлик, қадриятлар туйғусини қўллаб-қувватлаш зарур. Тенглик инсоннинг ўз ирки, миллати, диний мансублиги, ёши, жинси, оилага тааллуқлилиги, унинг оила, тенгдошлари гуруҳи ва умуман олганда жамият томонидан қабул қилиниши туйғуси ҳақидаги тасаввурларидан ҳосил бўлади.

Яқуний ҳисобда тенглик боланинг ўзи ва қобилиятлари, ўзининг образи ва ўз-ўзини баҳолашига бўлган муносабатидан, ўзига бўлган ижобий муносабатнинг мавжудлигидан иборат.

Хурматли ота-оналар, боланинг ўз-ўзига бўлган ижобий муносабатини қўллаб-қувватланг, унинг қобилиятларини рағбатлантиринг ва бошқалардан ажралиб турувчи хислатини қадрланг!

Мен кимман?

ОИЛА ВА АТРОФДАГИЛАР БИЛАН ЎЗАРО МУНОСАБАТ

Оила ва оилавий муҳит – боланинг ривожланиши учун энг яхши жой.

- Фақат оилавий муҳитдагина бола бошқа одамни росмана севиш ва тушунишга, унга ҳамдард бўлишга, ўзини бошқа одам ўрнига қўйиб кўришга, бошқа одамлар билан узок муддатли мустахкам ўзаро муносабатларни ўрнатишга ўрганиши мумкин.

Бунда бола ота-онаси билан тургун яхши ўзаро муносабати ва уни севишлари, уни қандай бўлса шундай қабул қилишларини тушуниши жуда муҳим.

БОШҚАЛАР БИЗНИ ҚАНДАЙ ҚАБУЛ ҚИЛИШЛАРИ ҲАҚИДАГИ ТАСАВВУРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Бу боланинг у атрофдагиларда қандай таассурот уйғотиши, қандай ташқи кўриниш, ахлоқ ва қайсидир хусусиятлар ташқи оламда қандай қабул қилинишини тушунишидир.

Бола одамлар орасида ўзини қулай хис қилиши учун унинг кийимлари ёшига, жинсига, маданияти, динига мос тушиши лозим, шунингдек, шах-

сий гигиена коидаларига амал қилиниши керак. Болани турлича вазиятларда ўзини қандай тутиши лозимлигига ўргатиш керак.

ЎЗ-ЎЗИГА ХИЗМАТ КЎРСАТИШ МАЛАКАСИ

Боланинг мустақил ва эркин бўлишида ёрдамлашиш учун уни фойдали амалий малакага ўргатиш даркор. Бундай малакалар қаторида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- Овқатланиш малакаси;
- Кийиниш малакаси;
- Ўзини парвариш қилиш малакаси (ювиниш, хожатга бориш);

- Хизмат биносидан фойдаланиш малакаси;
- Ўз хонасига қараш малакаси;
- Мулокот қилиш малакаси;
- Катта ёшдаги болалар учун – мустақил яшаш, кўчада ҳаракатланиш, овқат тайёрлаш, бошланғич касбий малакалар ва ҳ.к.

Яхши ота-она бўлишга ҳеч қаерда ўқитмайдилар, шунинг учун “яхши ота-она бўлиб туғилмайдилар, унга

айланадилар” деган фикр аввалгидек долзарблигича қолмоқда.

Ҳар қандай катта одам боланинг қай тарзда соғлом ўсиши ва бахтли бўлишида ёрдамлашишга ўрганиши мумкин.

Асосийси, шуни унутмаслик керакки, катталар боланинг ривожланиши учун яхши шароитни таъминлаш мақсадида юқорида санаб ўтилган барча эҳтиёжларини қондиришлари зарур.

1.2. Бола ривожланиши учун меҳр-муҳаббатнинг аҳамияти

1936 йили инглиз психологи Джон Боулби болалар уйларида тарбияланувчи болалардаги бузилишлар билан кизикди. У болалар уйлари ва етимхоналарда ўсаётган болалар кўпинча атрофдагилар билан яқин ва узок муддатли муносабат кура олмасликни киритган ҳолда турли хиссий бузилишлардан азобланадилар, деб таъкидлайди. Дж.Боулбига бундай болалар ҳаётларининг илк боскичларида оналари сиймосига каттик боғланиб қолиш имкониятини кўлдан бой берганликлари учун ҳам севишга кодир эмасдек, туюлди. Шунга ўхшаш симптомлар бир қанча муддат меъёрий оилада ўсган, кейин узок муддатга ота-онасидан ажратилган болаларда ҳам кузатилган. Кўринадики, бу болалар шунчалик ларзага тушганларки, калин инсоний алоқалардан бутунлай воз кечганлар. Бундай кузатувлар Дж.Боулбини шунга

Nizomiy nemli

2 7 5 0
Patent masi

У-7200

ишонтирдик, боланинг ривожланишини “она – бола” алоқаларига жиддий эътибор ажратмай туриб тушуниш мумкин эмас. Бу алоқа қандай шаклланади? Нима сабабдан унинг бузилиши бола ривожланиши учун жиддий оқибатларга олиб келади?

Ривожланиш учун энг муҳим шартлардан бири – бу уни сеувчи яқинлари мухитидир. Қачонки биз атрофимиздаги яқин одамларимиз ис-талган дақиқада бизни қўллаб-қувватлашга, ёрдам кўрсатишга тайёр экан-ликлари ва бизни қандай бўлсак шундайлигимизча қабул қилишларини билсак ўзимизни хавфсиз ҳис қиламиз, фақат шундай шароитда биз тева-рак-атрофни билишга ва ўз қобилиятимизни ривожлантиришга диққатни жамлаймиз. Агар инсон ўзини севишларига ишонч ҳосил қилмас экан, ўзининг бор вақтини ўзи ва бошқаларга севишларига муносиб эканини ис-ботлаш учун сарфлайди. Бу вазиятда катъий ахлоқ, ижод ва ўз-ўзини рўёб-га чиқариш, шубҳасиз, уйғунлашган ривожланиш учун вақт оз қолади.

Яқин одамлар ўртасидаги муносабатлар асосида ётадиган меҳр-муҳаббат туйғуси бола ҳаётининг дастлабки дақиқаларидан бошлаб шакл-ланади. Меҳр-муҳаббатнинг илқ кўринишлари бола нимагадир мухтожлик сезганида онанинг дахлдорлиги ҳисобланади. Ота-она бола эҳтиёжларини қондирганча унга гўдакка ёрдам зарур бўлганида у бу ёрдамни яқин одам-ларидан олиши мумкинлигини тушунишга қўмақлашади.

Қачонки бола ота-она-нинг қўлида турганида уни овқатлантириш улар ўртаси-даги мулоқотнинг муҳим акти ҳисобланади. Бу болага шунча-ки озукага бўлган эҳтиёжини қондиришни эмас, балки унинг ривожланишида асос бўлувчи қатор ижобий туйғулар мажму-ини олиш имконини беради.

Джон Боулби меҳр-муҳаббат туйғуси инсоният-нинг бошланғич даврдан бош-

лаб кичик болаларга яшаш ва хавфсизликни таъминлади, деб ҳисоблайди. Йиртқич ҳайвонларга ем бўлмаслик ва ота-онасидан ортда қолмаслик учун болалар катталар яқинида бўлишлари зарур бўлган. Ҳар сафар гўдакка ни-мадир хавф солганда у бу ҳақда ота-онасига хабар берган. Шундай қилиб, одамлар ахлокида дастлабки “боғловчи” ҳаракатлар мустаҳкамланган: гў-дакнинг йиғиси, жилмайиши, гу-гулаши, эмиши, осилиши (қўйилган пред-мет ёки қўлга қўл бармоқлари билан рефлексли чирмашиши), катталар ор-тидан эргашиш⁵.

Айнан шунинг учун бола ривожланиши соҳасидаги замонавий мута-хассислар боланинг йиғисини эътиборсиз қолдирмасликни ва бола ҳамда катталарнинг ўзаро ҳаракатидаги барча шакллари ривожлантиришни фаол қўллаб-қувватлашни қатъий тавсия этадилар, чунки улар яқинлик туйғусининг ривожланиши учун асос бўлади. Агар бола унинг чақирғига қимдир жавоб қилишига “ишонмаса”, у шунчаки катталардан ёрдам ку-тишни тўхтатади. Унинг ривожланишидаги шу босқичнинг ўзидаёқ жид-дий зарар етиши мумкин.

Яқинлик туйғусининг ривожланишини Дж.Боулби фикрига кўра бир неча даврга ажратиш мумкин:

- **1-давр (туғилган лаҳзасидан бошлаб 3 ойликкача).** Бу босқич яхши-ёмоннинг фарқига бормайдиган яқинлик туйғуси билан характерланади. Ушбу босқичда гўдак фақат ўзининг нигоҳи тушган предметларни фарқлашга ўрга-нади. Барча объектлар ичида гўдак учун энг жозибалиси агар ҳатто у шунчаки қоғоз варағида тасвирланган бўлса, инсон овозининг товуши бўлса ҳам инсон чеҳраси ҳисобланади.

Гўдак тахминан уч ҳафталигидаёқ одамлар овозининг товушига жил-майишни бошлайди. Замонавий тадқиқотларнинг кўрсатишича, гўдаклар туғилган заҳотиёқ онасининг овозини таниб оладилар.

Гўдак тушида жилмайиши мумкин, бироқ бу жилмайиш “ижтимоий” жилмайиш деб ҳисобланмайди, чунки у инсонга йўналтирилмаган бўлади.

⁵ Уильям Крэйн. Теории развития: Секреты формирования личности. - С.70.

5-6 хафталик гўдак ҳар бир инсон чехрасига жилмайиб қарай бошлайди. Тахминан шу ёшида унда бошқа меҳр қўядиган ҳаракат – гу-гулаш ривожланади.

Гўдакда туғилган лаҳзаданок иккита муҳим туғма рефлекс ёки “тутиб турувчи реакциялар” намоён бўлади – ушлаб олиш рефлeksi (агар боланинг кафти қандайдир предметга тегиб кетса, у рефлексив тарзда шу предметни сиқиб олади) ва Моро рефлeksi (тўсатдан юз берадиган товуш ёки ҳаракатда, қачонки гўдак таянчни йўқотиб қўйса, аввал кўлларини чўзади, кейин

эса уларни кўксига чалиштиради, гўёки ўз кўкрагини кучоклагандек). Дж.Боулби узок ўтмишда бу рефлекслар болага уни ўзида кўтариб юрган ота-онасига ёпишиб туришига ёрдамлашган, деб ҳисоблайди. Катталарнинг тез одимлаши ёки югурганида бола йикилиб тушмаслик учун унга кучлироқ ёпишиб олади.

Бундан ташқари, гўдакларда сўриш ва излаш рефлeksi мавжуд. Агар унинг ёноғи қандайдир предмет билан тегинса, дарҳол бошини ўша томонга буради. Предметни сийпаб кўргач, гўдак уни сўра бошлайди. Бу ҳаракатлар ҳам Дж.Боулби фикрича, гўдак ва она ўртасидаги яқинлик туйғусининг шаклланишига қўмаклашади⁶.

2-давр (3 ойликдан 6 ойликкача).

Бу даврда гўдак диққатини яқин одамларига жамлашни бошлайди, баъзи рефлекслар эса йўқолади: Моро рефлeksi, ёпишиб олиш ва излаш рефлeksi. Бола энди атрофдаги одамлардан кўпинча у билан вақтини ўтказадиган ва парваришлайдиган икки-учтасини ажрата бошлайди. Шу одам (ёки

⁶ Уильям Крэйи. Теории развития: Секреты формирования личности. - С.74

бир неча якин одамлар) нинг пайдо бўлишига у жилмайиш билан реакция қилади. Нотаниш одам пайдо бўлганида эса гўдак уни диққат билан кўздан кечира бошлайди.

Бу даврда гўдаклар, айникса, якин одамларни кўришлари билан фаол гу-гулайдилар ва бижирлай бошлайдилар. Одатда, бунда исталган объект уларнинг оналари бўлади. Бирок Дж.Боулби таъкидлаганидек, истиснолар ҳам бўлиб туради. Гўдаклар ўз атрофларидаги “уларнинг чақирувига катта тайёргарлик билан жавоб қиладиган” одамларга фаол реакция қиладилар⁷.

3-давр (6-ойликдан 3 ёшгача)

Бу давр Дж.Боулби ҳисоблаганидек, яқинлик туйғусининг шаклланиши учун энг аҳамиятли ҳисобланади. У “жадал меҳр-муҳаббат ва яқинликни фаол излаш⁸” билан характерланади.

Тахминан 6 ойлигидан бошлаб гўдакнинг муайян одамга яқинлик туйғуси хийла жадал ва истисновий бўлади. Бирмунча диққатга сазовори шуки, гўдаклар онаси хонани тарк этаётганида айрилик хавотирини намоиш қилганча қаттиқ йиғлайдилар. Аввал улар ўзларига қараган ҳар қандай одамнинг кетишига қарши эътироз билдирган бўлсалар, эндиликда эса асосий тарзда бу ягона инсоннинг йўқлиги уларни ранжитади. Кузатувчилар гўдакнинг онасини бирмунча вақтдан кейин қайтишини олқишлашидаги жадалликни ҳам таъкидлайдилар. Қачонки онаси қайтганида гўдак, одатдагидек, онаси кўлига олиши учун унга талпинади, она уни кўлига олганида гўдак уни кучоқлайди ва қувончли товушлар чиқаради. Она ҳам бирлашувдан ўзининг лаззатланаётганини намоиш қилади.

Онасининг ёнида бўлиш истаги турлича намоён бўлиши мумкин. Бола улғая борган сари, ундаги яқинлик туйғуси яхшироқ шакллана борган сари унинг ахлоқида атроф оламини тадқиқ этишга интилиш шунча кўпроқ юзага чиқади. Бирок агар у чарчаса ёки касал бўлса, онаси билан қолиш эҳтиёжи тадқиқ этиш эҳтиёжидан устунлик қилади. Мана нима учун биз ногиронлиги бўлган бола ҳақида гапирганимизда яқинлик туйғусининг тушунчаси алоҳида аҳамият касб этади. Шахсий аҳамиятлилик ва севувчи доира томо-

⁷ Там же. - С. 76

⁸ Уильям Крэйи. Теории развития: Секреты формирования личности. - С.74

нидан қабул қилиниш туйғуси боланинг кўнгилдагидек ривожланиши учун муҳим асос ҳисобланади.

Бола миясининг ривожланишини кўп сонли тадқиқ этиш шундан далолат берадики, стресс таъсири остида асаб тизимида мия хужайраларини ўлдирувчи кимёвий моддалар пайдо бўлади. Бола учун бундай стресслар сирасига шафқатсиз муносабат ва зўравонлик, яқин одамлари томонидан унга нисбатан бефарқлик, ота-онасидан узоқ вақт айрилиқда бўлиш, айникаса, агар бунинг натижасида бола болалар уйига жойлаштирилиши кириши мумкин⁹.

4-давр 4 (3 ёшдан болаликнинг охиригача): шерикчилик ахлоқи.

2-3 ёшгача болаларни уларнинг васийга муайян яқинликда бўлишдек шахсий эҳтиёжларигина ташвишга солади, улар ҳали васийнинг режалари ва мақсадларини инобатга олмайдилар. 2 ёшли гўдак отаси ёки онасининг “кўшненикига сут сўраш учун бир дақиқага чиқишлари” ҳеч нимани аңлатмайди, бола шунчаки улар билан бирга боришни истади. Уч ёшли бола бунга ўхшаш режалар ҳақида баъзи тушунчага эга ва ота-онаси йўқлигида уларнинг ахлоқини ҳаёлан тасаввур қилиши мумкин. Тегишли равишда бола ота-онасининг кетишига бажонидил имкон беради. Бола муносабатларда кўпроқ шерик сифатида ҳаракат қила бошлайди.

Дж.Боулби яқинликнинг тўртинчи даври ҳақида кўп нарса маълум эмаслигини ва яқинлик туйғуси ҳақида қолган ҳаёти давомида камрок фикр

⁹ Св. Довбня, Т. Мороз. В поисках решения. Материалы к фильмам «Дорога домой» и «Джон». С-Петербург, Институт раннего вмешательства., 2007 г. - С.15.

билдирганини тан олади. Шу билан бирга, у айнан шу давр жуда мухим рол ўйнашини англайди. Ўсмирлар ота-оналаринингустунлигидан кутуладилар, бироқ уларда ота-она ўрнини босувчи шахсларга меҳр-муҳаббат шаклланади; катталар ўзларини мустакил деб ҳисоблайдилар, аммо инкироз вақтида

севганлари билан яқинликни излайдилар; кекса одамлар эса анча ёшроқ авлодга янада кўпроқ боғлиқ эканларини намоён қиладилар. Бир сўз билан айтганда, “ёлғизлик кўркуви – инсон ҳаётидаги энг кучли кўркувлардан бири. Биз бундай кўркувни ахлоқона, невротик ёки ғўр деб ҳисоблашимиз мумкин, бироқ унинг ортида жиддий биологик сабаблар туради. Инсониятнинг бутун тарихи давомида одамлар ўз яқинлари ёрдамида инкирозларга бирмунча самарали дош бериш ва хатарга қарши туришнинг уддасидан чиқдилар. Шундай қилиб, зич алоқада бўлиш эҳтиёжи бизнинг табиати-мизга жойланган (Bowlby, 1973, p. 84, 143, 165)”¹⁰.

Болалар уйда бўлишнинг бола ривожланишига таъсири

Болани боалар муассасаси – ихтисослаштирилган интернат, болалар уйлари ёки шунчаки узок муддатга даволаниши учун шифохонага ётқизиш – боланинг ривожланишида жиддий акс этади. Интернат муассасалари бола ҳаётига қандай таъсир кўрсатиши ҳақидаги кўплаб тадқиқотлар исбот қиладики, агар бола уни табиий сеувчилар муҳитидан ажратилса, бу

¹⁰ Уильям Крэйв. Теории развития: Секреты формирования личности. - С.80

унинг ривожланишида жиддий ортида қолишга олиб келади. Болалар яқин одамлари билан муносабат ўрнатиш имкониятидан махрумлар, уларнинг атрофидаги муҳит тарбиячиларнинг тез-тез алмашинуви сабабли турғун эмасдир, болаларнинг мулоқот ва эътиборга бўлган эҳтиёжи тўлиқ даражада қондирилмайди. Буларнинг барчасини натижасида болада атрофда содир бўлаётган ҳодисаларга қизиқиш сўнади. Бола у билан қимдир ҳақиқатан қизиқишига “ишониш”ни тўхтатади, у катталардан кўмак излашни ва атроф оламни ўрганишга қизиқишни намоён қилишни бас қилади.

Болалар уйи шароитидаги ҳаёт ҳиссий бузилишлардан ташқари нутқ ривожланишининг секинлашишига олиб келади, чунки болада катталар билан доимий ўзаро ҳаракат ва мулоқот малакасини ривожлантириш имконияти йўқ. Парвариш ва эътиборнинг етишмаслигидан кўпгина болаларнинг бўйи ва оғирлиги етарлича ўсмайди.

Ногиронлиги бўлган болага нисбатан уни интернат муассасага жойлашдай чора янада жиддий бузилишларга сабаб бўлиши мумкин. Кўпгина ҳолларда боланинг ҳолати индивидуал ёндошувни, барвақт аралашув ва махсус уюштирилган ижтимоий реабилитация жараёнини талаб қилади. Ота-оналар ёки уларнинг ўрнини босувчи катталар бу жараёнда мутахассисларнинг асосий ёрдамчилари бўладилар. Ота-она қарамоғидан махрум бўлган бола нафақат муҳаббат ва кўмакдан, балки унинг ташҳиси билан боғлиқ барча қийинчиликларни қисқа муддатда енгитиш имкониятидан ҳам махрум бўлади.

1.3. Бола ривожланишининг босқичлари

1.3.1. Интеллектуал ривожланиш босқичи

Илгари таъкидланганидек, ривожланишнинг барча соҳалари ўзаро зич алоқада. Агар бола ёкимли шароитда, севгувчи муҳитда ўсаётган ва катталар томонидан етарлича эътиборга сазовор бўлса ҳамда унинг барча эҳтиёжлари қондирилса, турли ёш босқичларида тафаккурга оид жараёнларнинг баъзи бир қонуниятини ажратиш мумкин.

Машҳур француз психологи Ж.Пиаженинг тадқиқотлари нафақат интеллект ривожланиши босқичларини ажрагиш ва батафсил ёритиш, балки бу жараён хусусиятларини характерлаш имконини берди. Ривожланишда асосийси боланинг атрофдаги муҳит билан фаол ўзаро ҳаракати ҳисобланади. Боланинг ахлоқни қандайдир шаклини бир марта ўзлаштириб олиши шу заҳотиёқ энди унинг ўзи шунга ўхшаш бошқа вазиятларда ғайрат кўрсатадиган муайян ҳаракат схемасига айланиши учун етарлидир.

Демак, масалан, агар боланинг ёноғига илк бор озуқа солинган шиша ёки кўкрак олиб борилса, кейинги сафар у ҳаттоки ҳеч нарса бунга ундамаса ҳам сўрувчи ҳаракатни амалга оширади. Шундай қилиб, ахлоқ схемаси ҳосил қилиниши биланок болада шу заҳоти ундан фойдаланиш эҳтиёжи туғилади¹¹.

Бундан ташқари, битта ҳаракатнинг кўп маротаба такрорланиши бола ахлоқини ҳийла мураккаб ва уюшқоқ қилиб қўяди.

Пиаже фикрига кўра, интеллект ривожланишининг тўртта даврини ажратиш мумкин.

1-давр – туғилганидан бошлаб 2 ёшгача бўлган давр бўлиб, сен-

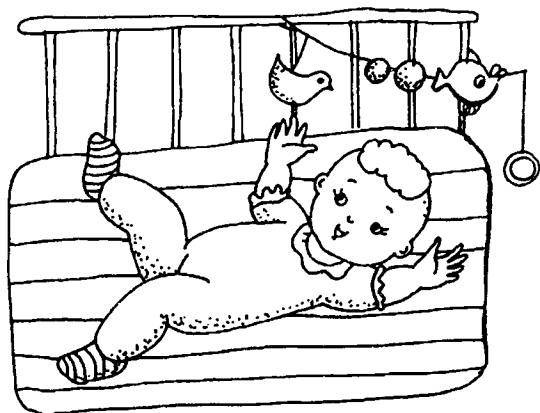

¹¹ Уильям Крэйп. Теории развития: Секреты формирования личности. - С.154

сомотор интеллектнинг ривожланиши билан характерланади. Бу даврда жисмоний ҳаракатлар – сўриш, ушлаб олиш, мушт тушириш, предметлар билан нозик ҳаракатлар қилиш, бармоқларини оғзига олиб боришни такомиллаштириш содир бўлади.

Бу давр давомида гўдакнинг реакциялари янада такомиллашади, уйғунлашади ва изчил ҳаракатларнинг яхлит занжирига жамланади. Масалан, бола қўлини юзига олиб бориш, бармоқларини томоша қилишни ўрганади.

Бу даврда бола ўзининг ҳаракатлари атрофдаги борликни қай тарзда ўзгартиришини кузата бошлайди. Масалан, каравотни оёғи билан тепиш шакилдоқни ҳаракатга

келтиради. Кейин бола ахлоқи мураккаблашади ва у мақсадга эришиш йўлидаги енгил тўсикларни бартараф этишга (масалан, катталарнинг қўли орқали ўйинчоққа тортилишга) уринади. Шундай қилиб, шу босқичнинг ўзидаёқ муайян натижага эришишга дастлабки уринишлар ва ўзининг предметлар билан ҳаракатлари қандай оқибатларга олиб келишини кузатганча эксперимент қилишга интилиш пайдо бўлади.

Интеллект ривожланишининг шу босқичидаёқ болада ўйинга бўлган муҳим қобилият шаклланади. 1-даврнинг охирида объектлар, вақт, борлик ва сабабиятнинг доимийлиги тушунчаси шаклланади. Масалан, бола агар ўйинчоқ чойшабнинг остига яширилган бўлса, ўзи уни кўрмаслиги мумкинлиги, бироқ бу ўйинчоқ мавжуд эмаслигини билдирмаслигини тушуна бошлайди.

2- ва 3-даврлар – 2 ёшдан 7 ёшгача давом этадиган ва аниқ операциялар (7 ёшдан 11 ёшгача) ривожланишининг босқичи, яъни операциялар тафаккурғача бўлган ривожланиш босқичи. Бу даврларнинг асосий ютуғи

бола образлар ва рамзлардан фойдаланишни ўрганadi. Масалан, бола ўйинда рамзий предметлардан фойдаланади, тасавурида реал ҳаётдаги вазиятларни тақдим этади (сюжетли-ролли ўйинлар).

Бу даврларда нутқ фаол ривожланишни бошлайди. Аввал бола предметларнинг алоҳида хусусиятларини идрок қилади, бироқ хали предмет ва кўринишларнинг алоҳида синфларини жамлашга кийналади. Демак, масалан, онаси ҳеч кимники эмас, фақат уники бўлиши керак. Тафаккурнинг дастлабки мантиқий тизимлари шаклланади, аммо улар боланинг бевосита кузатиши ва нимададир иштирок этишига асосланган. Пи-аже фикрига кўра, мантиқий тафаккурнинг ўзи иккинчи босқичда бола учун мушкул бўлиб қолади.

Бундан ташқари, айнан шу босқич илк илмий мулоҳазаларнинг шаклланиши билан характерланади. Ақл билан содир этилган ҳаракатлар бевосита кузатиладиган кўринишлар ва объектлар билан ҳаракатланишга ҳам таянади. Предметларни баҳолашда бола предметнинг фақат битта хислатини эътиборга олиши мумкин.

Бу босқичда мулоқотнинг муҳим тавсифномаларидан бири боланинг диалогни қўллаб-қувватлай олмаслигидир. Унинг нутқи ўз ўзига қаратилган. Гўё бола ўзи билан ўзи гаплашаётгандек, овоз чиқариб фикрлаётгандек, бироқ суҳбатдошига мурожаат қилмаётгандек тасаввур ҳосил бўлади. Айнан шунинг учун бундай нутқ эгоцентризм деб номланади. Болалар бирга ўйнашлари мумкин, бироқ бир бирлари билан ўзаро ҳаракатда бўлмайдилар. Пи-аже ҳисоблайдики, болалар эгоцентризмни қачонки катталар билан мулоқотда бўлишдан кўра ўзаро мулоқот қилганларида енгадилар. Л.С.Выготскийнинг кейинги тадқиқотлари эгоцентриқ нутқнинг асосий мазмуни нимадан иборатлигини тушунтириб берди. Овоз чиқариб фикрлаганча бола бу имкониятдан ўз фаолиятини режалаштириш ва бошқариш учун фойдаланади.

Даврнинг охирига келиб боланинг аниқ операциялари предметнинг икки хислатини инобатга олишга ўргатади, унинг бошқа болалар билан мулоқоти эса ўз нуктаи назарини суҳбатдошининг нуктаи назари билан таққослаш ва тингловчи эҳтиёжини ҳисобга олиш малакасини намоён қилади. Бу эгоцентрик нутқдан ижтимоий ўзаро ҳаракат ва илмий фикрлашга ўтишнинг асоси бўлади¹².

4-давр – 11 ёшида ривожланишни бошлаган ва бутун ҳаёти давомида сакланадиган расмий операциялар босқичи. Бу даврда тафаккур мантикий бўлади, таянчсиз бевосита кузатиш ёки қилиш мумкин бўлганларни образли шаклда буткул амалга ошириш мумкин. Бу миёда мураккаб вазифаларни ечиш малакасида намоён бўлади, бола ҳеч қачон кузатиши мумкин бўлмаган нарсаларни тасаввур қилиши, сонлар билан нозик ҳаракатларни амалга ошириши, образларни ўзгартириши мумкин.

Пиаже ўсмир ёшида тафаккурда реалликдан бирмунча йироқ ғоя, масалан, дунёни қайта қуриш ғояси кўринишидаги эгоцентризм намоён бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди. Тафаккурнинг бу хусусиятлари улғайиш даврида бартараф этилади.

Тафаккур ва нутқ ривожланиши ўзаро зич боғлиқдир. Бошқа бир буюк психолог Л.С.Выготскийнинг тадқиқотлари илк болаликдаги ташқи мулоҳазалар ва таянчсиз ташқи объектда амалга ошириладиган фикрлашга оид операциялар ички планга қандай ўтишини тушунтириш имконини берди. Бу жараён тафаккурнинг асосий тамойили хисобланади, у интернализация деб аталади. Масалан, кичкина бола онасига юқори тоқчадаги ўйинчоғини олишда ёрдамлашишини сўрайди. Қачонки бу ҳаракат содир этилса, болада бу масалани қандай удалаш мумкинлиги ҳақидаги тафаккурга оид модел шаклланади. Кейинги сафар у катталардан ёрдам сўрамай, ўйинчокни ўзи мустақил стул қўйиб тоқчага узатилганча ўйинчокни олишга уриниши мумкин. Шундай қилиб, ташқи ҳаракат ишчи планга ўтади. Шу билан бирга, тафаккурга оид бу жараённинг мазмуни бола ўз ривожланиш жараёнида ўзлаштирадиган нутқий модел ва тушунчаларни таъминлайди.

Бундан ташқари, нутқ ирода кучи ва ўз ахлоқини бошқариш қобилияти каби сифатларнинг шаклланиши билан чамбарчас боғлиқ. Аввало, илк бо-

¹² Уильям Крэйи. Теории развития: Секреты формирования личности. - С.173

лаликда биз катталарнинг илтимослари ёки йўл-йўриklarини бажарамиз. Кейин улар интернализациянинг ўша тамойилига мувофиқ ички планга ўтадилар ва бизнинг ахлоқимизни ичдан бошқаришни бошлайдилар. Мана болага катталар томонидан у ёки бу вазиятда ўзини қандай тутиш зарурлигини ўргатиш жараёнида саводли бошқарув нима учун шунчалик муҳим. Нутқ ҳам бундай ривожланиш асосини ташкил этади.

1.3.2. Ривожланишнинг сенситив даврлари

Бола ривожланишининг босқичларини кўриб чиқиб, “ривожланишнинг сенситив даври” дек муҳим тушунчага ҳам тўхталиб ўтиш даркор. Бу психикамизнинг идрок қилиш ва таҳсил олишга бўлган юқори таъсирчанлик давридир. Сенситив даврни нутқнинг бирмунча тезроқ ривожланиши, қўлларни, юриш, тартибни идрок қилиш ва ҳ.к. ни ўзлаштириш босқичларига ажратиш мумкин.

Дастлаб бу тушунчани педагогик амалиётга Монтессори киритган. У айнан шу юқори таъсирчанлик даврида бола у ёки бу кўникмани кучи борича такомиллаштиради, деб ҳисоблайди. Ва “агар болага табиатнинг ўзи режалаштирган айни вақтида хоҳлаган нарсаси билан шуғулланишига имкон берилмаса, муайян кўникмаларни эгаллашга бўлган қобилият йўқолади, бу эса бола ривожланиши давомида салбий акс этади» (Montessori, 1936b, p.50)¹³.

Болада предметлар, борликнинг муайян хислатларини юқори идрок қилиш кузатиладиган ва муайян малакалар ишлаб чиқиладиган бир неча даврларни ажратиш мумкин.

Туғилганидан бошлаб 3 ёшгача – бу, умуман олганда, боланинг тартибга қўтаришки интилиши билан характерланувчи давридир. Бу ёшда атрофдаги оламни билиш ҳар бир предметнинг борликда қандай ўрин эгаллашини тушуниш билан боғлиқ.

¹³ У. Қрэйн. Теории развития. Секреты формирования личности. М., 2002.. - С.98.

Ташки томондан бу шундай кўринади, бола ҳар бир буюм ўз ўрнида бўлиши, предметлар борлиқда аниқ ўрнига эга бўлишига уринади. Болаларни улар учун одатий шароитда ниманингдир ўзгариши кучли ранжитади.

1 ёшдан 2 ёшгача бўлган бола предмет ва ходисаларда кичкина қисмларни илғашни бошлайди. Агар олдинлари унинг диққатини йирик объектлар тортган бўлса, энди у тасвирнинг иккинчи даражали майда қисмларига разм солишга интилади. Бу ёшнинг бола тафаккури сифатли янги даражага ўтганига гувоҳлик берувчи муҳим ютуғидир.

18 ойликдан 3 ёшгача бўлган бола ривожланишида энг муҳим ютук қўлларни ўзлаштириш ҳисобланади. Айнан шу даврда бола предметлар билан ўзаро ҳаракатга киришади, уларни сийпаб кўради, тегади, бир жойдан олиб бошқа жойга қўяди. Қўлларнинг ҳаракатланиши бунда янада аниқроқ, ишончлироқ ва маҳоратлироқ бўлиб боради. Қўлларнинг нозик ҳаракати ривожланади, таъсирчанлик ошади, демак, миянинг фаол ривожланиши содир бўлади.

Бола ривожланиши учун юриш малакасини эгаллаш улкан аҳамият касб этади (1 ёшдан 2 ёшгача). Унда керакли йўналишда эркин ва мустақил ҳаракатланиш имконияти пайдо бўлади. Бола жараённинг ўзидан илҳомланганча юриш кўникмасини чарчамай машқ қилади. Монтессори таъкидлаганидек, агар катталарда юриш муайян мақсадга эга бўлса, яъни биз борлиқнинг аниқ нуктасига ҳаракат қилсак, бола фақат юриш учунгина юради.

Туғилганидан 3 ёшгача бўлган даврда бола ривожланишида яна битта ўта муҳим ҳодиса – унинг гапиришга ўрганишидир. Бу товушларни ўзлаштиришдан бошланади. Бола, айниқса, инсон товушларига уларни барча товушлар каторидан ажратганча кучли реакция қилади. Кейин интонация ва инсоний

нуткка таклид имконияти намоён бўлади. Кейинроқ шу асосда мураккаб нуткий моделларни фаол ўзлаштириш беради. 2,5 ёшдан 3 ёшгача “бола товушлар, сўз ва грамматик конструкцияларни идрок қилишга ич-ичидан тайёр бўлади”¹⁴.

Монтессорининг таъкидлашича, нуткни ўзлаштиришнинг бир босқичидан бошқасига ўтиши сакраб ўтиш тарзида рўй беради. Баъзида нуткнинг ривожланиши қандайдир босқичда тормозланганга ўхшаш тасаввур пайдо бўлади. Бирок бу фақат сўз бойлиги пассив йиғилган давр ҳисобланиб, кейинроқ нуткий ривожланишнинг ўзига хос “портлаш”ига олиб келади.

Монтессори таъкидлаганидек, шуни унутмаслик лозимки, “тилга бундай ноодатий таъсирчанлик болада ҳаётининг дастлабки уч йилида сақланиб қолади ва кейин қайтмайдиган бўлиб кетади”¹⁵.

Бола олдинги босқичларни муваффақиятли ўтаган шароитда нуткни эгаллашга юқори таъсирчанлик даври 6 ёшгача сакланади. Бу босқичда нуткий модел ва тил грамматикасини анча онгли ўзлаштириш содир бўлади. 5 ёки 6 ёшга келиб бола нуткий малакаларни муваффақиятли эгаллайди.

Бу бобнинг хулосасида ривожланишнинг юқорида келтирилган барча қонуниятларини бола тафаккур ва нутк ривожланишининг қайси босқичида эканлигини билиш, болага у ёки бу малакани муваффақиятли эгаллашга ёрдамлашиш мақсадида таълим жараёнини қандай тўғри уюштиришни аниқлай олиш учун зарурлигини таъкидлашни истардик. Барча болалар ўз ривожланишида аста-секинлик билан оддий кўникмалардан мураккабига ўтганча битта босқични ўтайдилар. Бирок ҳар бир болада бу кўникмаларни эгаллашнинг ўз вақти бўлиши мумкинлигини унутмаслик даркор.

¹⁴ У. Крэйн. Теория развития. Секреты формирования личности. М., 2002.. - С..101

¹⁵ Там же. - С..100

Ривожланиш ва таълим жараёнини уюштиришда юқори таъсирчанлик даври (сенситив давр) га ориентир олиш ва гўдакни иложи борича сизга имкони бўлган барча воситалар билан ривожлантиришни бошлаш зарур. Бунинг учун болангиз тўғри ривожланаётганини ва унинг мутахассислар ҳамда ривожланишнинг махсус дастури томонидан қатъий эътибор талаб қилинадиган ривожланиш доирасини барвақт аниқлаш керак.

Энди биз қисқа вақт ичида бола ривожланишини қандай ташхислаш мумкинлиги ва унинг ривожланиш ҳамда таълимга эҳтиёжини қай тарзда аниқлаш ҳақидаги суҳбатимизни давом эттирамиз.

2-боб. Боланинг муайян эҳтиёжларини қандай аниқлаш ва унинг ривожланиши ҳамда таълим олиши бўйича вазифаларни қай тарзда қўйиш керак.

Болани тўғри ўстириш учун унинг эҳтиёжларини аниқлаш зарур. Масалан, агар бола тенгдошларидан ҳаракатланиш доирасида ортда қолмаса ҳам, унинг нутқ тизимида муаммолари бор бўлса, биз бутун эътиборни худди шу нарсага қаратишимиз, зўр беришимиз керак бўлади.

Нима учун болани иложи борида аввалроқ кўриқдан ўтказиш зарур?

- Бола туғилишидан то уч ёшигача унинг психикаси анча эгилувчан, таъсирларни сезувчан ва ўрнини тўлдириш қобилятига эга бўлади.
- Психик ва мотор функцияларининг бирламчи бузилишини барвақт коррекциялаш ривожланишидаги иккиламчи оғишишларнинг профилактикаси бўлиб хизмат қилади.
- Шундай қилиб, биз болалар ногиронлиги ривожланиши мумкинлигини огоҳлантираемиз.
- Боланинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш унинг ривожланишини оптималлаштиради.
- Болани умумий таълимга жалб этиш учун шароитлар яратилади.
- Биз ота-оналарнинг боладан воз кечишлари ва уни ёпиқ муассасаларга топшириб юборишларининг олдини олиш учун боланинг оиласига ёрдам кўрсатишимиз мумкин.

Нимадан бошлаш керак?

- Кўриқни ўтказишдан аввал боланинг соғлиғи нисбатан яхшилиги, қорни тўқлиги ва уйқуси келмаётганлигига ишонч ҳосил қилинг.
- Кўриқ ўтказиладиган вазият бола ўзи кўниккан шароитда бўлиши ёки ҳеч бўлмаганда кўрқув ва ишончсизликни сезмаслиги мақсадга мувофиқдир.
- Диагностикани олиб бораётган мутахассис бола билан яхши ҳиссий алоқа ўрнатиши жуда муҳим. Бунинг учун кўриқни ўтказиш процедурасига ўйин шаклини бериш, болани диагностик мақсадларда фойдаланиладиган предметлар билан қизиқтириш мумкин.

- Яхшиси, болани мутахассис кўрсатмасини олган онаси кўриқдан ўтказгани маъқул.

Уч ёшгача бўлган боланинг ўсиши қанчалик бешикаст эканлигини аниқлаш учун Боланинг психоижтимоий ривожланиши харитасидан фойдаланилади. РБИММ ходимлари томонидан ишлаб чиқилган усулиёт бола ҳаётининг турли босқичларидаги ахлоқ кўринишлари тавсифини ифодалайди.

Бола эгаллаган ҳар бир янги хулқ унинг ривожланишида юксалиш даражаси сифатида кўриб чиқилади. Соғлом бола хулқининг репертуари ёши катта бўлиши билан кенгайди, хулқнинг турли шаклларини эгаллаш тартиби эса анча мустаҳкам бўлади. Сўровноманинг юқори сифати шу билан белгиладикки, унинг бандлари бола хулқининг кузатилишини енгил тавсифлайди, эҳтимолга яқин жавоблар эса “ҳа” ва “йўқ” қа олиб келинади. Ота-оналарнинг афзалликлари шундан иборатки, улар болани ҳар турли вазиятларда доимо кузатадилар, мутахассис эса қисқа вақт ичида, кўпинча ўрганилмаган шароитда баҳолаши керак ва б. Бундан ташқари, жавоблар жараёнида саволноманинг бандлари асосида она ўз боласини яхшироқ билиб олади, унинг бола ривожланиши ҳақидаги саволларга кизиқишлари кучаяди.

Бу усулиёт қандай яратилган ва унга қанчалик ишониш мумкин?

Ҳозирги пайтда хорижий ва россиялик муаллифларнинг бола ривожланиши даражасини баҳолашга имкон берадиган кўплаб усулиётлари мавжуд. Бирок бизнинг шароитда уларнинг ҳаммасидан ҳам фойдаланиб бўлмайди. Бу, албатта, “бизнинг” болалар ривожланишида орқада қолаётганликлари билан боғлиқ эмас. Бу шунинг учун содир бўлаяптики, турли миллатлар маданияти таъсиридан озод бўлган ахлоқнинг ҳамма учун умумий, универсал шаклларини белгилаш ўта мураккаб. Боланинг психоижтимоий ривожланиши харитаси муаллифлари халқаро тажрибани умумлаштириб саволнома учун фақат бола хулқининг бизнинг шароитда “ишлайдиган” шаклларини танлаб олдилар. Бу ҳомиладорлик даври табиий, мўътадил ўтган, болани кўкрак сути билан овқатлантираётган, ўрта даражадаги даромадли оилаларда ўсаётган 2 мингдан зиёд соғлом болани кўриқдан ўтказилганидан кейин бажарилди. Харитага ўзига хос бундай болаларнинг аксарият хусусиятлари киритилган.

Бола ўсаяпти ва унинг имкониятлари ҳам кенгаяпти. Албатта, болалар бир- бирларига ўхшамайдилар, лекин муайян ёшдаги кўпчилик болалар уддасидан чиқадиган баъзи фаолият турлари мавжуд. Худди шу фаолият турлари Боланинг психоижтимоий ривожланиши харитасига киритилган. Уларнинг сони ёши катталаниши билан ўзгаради – энг кичик болалар учун бешдан, 19-24 ойлик болалар учун ўн биргача; уларнинг мазмуни ҳам ўзгаради – аввал бу оддий (харакатли ва хиссий) реакциялар, кейин эса боланинг мураккаб ҳаракатлари, унинг бир жойдан бошқа жойга кўчиши, нутк хусусиятлари янада кўпроқ оғирликка эга бўлади.

Хаританинг алоҳида бандлари асосида боланинг психоижтимоий ривожланиши даражасининг умумий кўрсаткичи, яъни унинг кўпчилик тенгдошларида кўринадиган бирор бир нарсани эплай олиши даражаси аниқланади. Бу кўрсаткич нуткий, мотор (харакатли) ва боланинг ижтимоий ривожланиши параметрларини ўз ичига олади.

Харита билан қандай ишлаш керак?

Харита ўзида муайян ёшдаги болага хос бўлган ахлоқ шаклларининг рўй-хатини акс эттиради. Улардан баъзиларини топиш кийинчилик туғдирмайди (масалан, табассум). Баъзи тушунтиришлар зарур бўлган ҳолларда улар Хари-тадан кейинги “Тушунтириш” бўлимида келтирилган. Керакли изохни сагр-нинг охирида рақам бўйича топиш мумкин.

Боланинг психоижтимоий ривожланиши харитаси

1 - 2 ойлик

- Объектни нигоҳи билан қайд қилади ва унинг жойини ўзгартиришини кузатади (1) – 38-бетдаги “Қараш ва кузатишни қайд қилишни тадқиқ этиш” номли 1-тушунтиришга қаранг.
- Товушга қулоқ солади (2)
- Моро рефлексини намойиш этади (3)
- Кулади
- Унга қаратилган катталарнинг нуткига жавобан алоҳида товушлар чиқаради

3 - 4 ойлик

- Ўйинчок кўриш майдонида тушганида қўлларини кимирлатади
- Қўлларини оғзига олиб боради
- Унга қаратилган катталарнинг нутқига жавобан алоҳида товушлар чиқаради
- Гувурлаш, гу-гулаш товушларини чиқаради (4)
- У билан сўзлашаётганида гувраниш товушларини чиқаради (4)
- Кўриниб турган нарсага интилади, уни ушлаб олади ва оғзига солишга ҳаракат қилади
- Товуш манбасини тўхатиб қолади (2)

5 - 6 ойлик

- Нарсани икки қўллаб олади
- Гувурлаш товушларини намоён қилади (4)
- Қаттик кулади

7 - 9 ойлик

- Фаол гувурлаш товушларини чиқаради (4)
- Катталарнинг оҳанги, тембри, пантомимикасини тушунади (5)
- Имо-ишора билан узатиладиган кўрсатмаларни тушунади (6)
- Яшириб қўйилган нарсаларни кидиради (7)
- Нарсаларни манипуляция қилади (8)
- Катталар билан ўйнайди (ку-ку, ладушки)

10 - 12 ойлик

- Нарсаларни манипуляция қилади (8)
- Ҳаракатларни кўрсатмаса ҳам кўрсатмаларни тушунади (қўғирчокни ётқиз, е, ол, еч, бер, овқатлантир ва б.) (6)
- Пиёладан мустақил чой ичади
- Нарсалар билан фаол махсус манипуляцияларни амалга оширади (8)
- Катталар билан ўйнайди (коптокни думалатади, машинани юргизади)
- Сохта сўзлар талаффуз қилади (4)
- Ҳайвонларнинг овозларига тақлид қилади (10)

13 - 15 ойлик

- Ҳаракатларни кўрсатмаса ҳам кўрсатмаларни тушунади (кўғирчокни ётқиз, е, ол, еч, бер, овқатлантир ва б.) (6)
- Майда нарсаларни бирон-бир идишга тахлайди. (9)
- Тувакка ўтиришини сўрайди
- Қошиқ билан мустақил овқатланади
- Кийимларини қисман ечишни эплайди
- Атрофидаги нарсалар, хайвонлар, транспортнинг номини тушунади (10)
- 10 - 15 сўзни фаол ишлатади
- Ҳайвонларнинг овозларига таклид қилади (10)

16 - 18 .месяцев

- 2 - 3 стаканчани тахлайди (11)
- Пирамида ўлчамини ҳисобга олмасдан тахлайди (12)
- 2 та кубикдан иборат минорани тахлайди (13)
- Сеген доскасини (2 та иловали) йиғади (14)
- Ўз танасининг 1 - 4 қисмини кўрсатади (15)
- 2 сўздан иборат жумлаларни талаффуз қилади (“чой бер”)

19 - 24 ойлик

- Қисман кийинади
- Мустақил овқатланади
- Пирамидани ўлчамини ҳисобга олмасдан тахлайди (12)
- 2-3 стаканчани тахлайди (11)
- 2 та матрёшкани тахлайди (16)
- Жуфт суратларни йиғади - 2 жуфт (намуна бўйича) (17)
- Ўз танасининг 3 қисмини кўрсатади (15)
- Сеген доскасини (3 та иловали) йиғади (14)
- “Ичида”, “устида” кўмакчисини тушунади (18)
- Гаплар тузиб гапиради
- Нуткида 3 бўғиндан иборат сўзлар ишлатади

25 - 30 ойлик

- Пирамидани ўлчамини ҳисобга олиб тахлайди
- 3 та матрешкани тахлайди
- Сеген доскасини (4 та иловали) йиғади
- Жуфт суратларни йиғади – 2 жуфт
- Лексикага оид мавзуларда отларни гуруҳлайди (хайвонлар, транспорт) (19)
- Отларнинг бирлик ва кўплигини тушунади
- “Кўпрок – камрок” равишларини тушунади
- 3 бўғиндан иборат сўзларни талаффуз қилади, гаплар тузиб гапиради

31 - 36 ойлик

- 4 та стаканчани тахлайди
- 4 та матрешкани тахлайди
- Сеген доскасини (6 та иловали) йиғади
- 2 – 3 ранг номларини билади (қизил, оқ, қора) (20)
- Жуфт суратларни йиғади – 4 жуфт
- 3 қисмдан иборат қирқма суратларни йиғади (21)
- “орқасида”, “олдида”, “ўтиб” кўмакчиларини тушунади (18)
- Ундошларни бир бирига тўғри келтириб, сўзлар, мураккаб гапларни талаффуз қилади

Тушунтириш

1. Қараш ва кузатишни қайд қилишни тадқиқ этиш

Тадқиқотчи боланинг олдида 30 см ораликда ёрқин предметни жойлаштиради, кейин эса уни чапга-ўнга, тепага-пастга қилиб жойини ўзгартиради. Бунда боланинг қарашни предметнинг орқасидан кўчиши керак.

2. Товушга таъсирланиш, товуш тарқалишини тўхтатиб қолишни тадқиқ этиш

Тадқиқотчи баланд, яққол товушни акс эттиради (қарсак чалиш, шақилдоқнинг товуши). 1-2 ойлик бола қотиб қолади ва эшитади. 3-4 ойлик бола эса товуш келаётган тарафга бошини ўгиради.

3. Моро рефлекси

Бу рефлексни бола ётган жой асосини кимирлатиш (болани ўрайдиган столга қўл билан уриш) ҳамда чалқанча ётган янги туғилган чакалоқни даст кўтариб олиш билан уйғотиш мумкин. Қўлларини ҳар томонга ташлаши, муштини қисиб олиши жавоб реакцияси ҳисобланади (1-фаза); бир неча дақиқалардан кейин қўллари дастлабки ҳолатга қайтади (2-фаза). Бу рефлекс доимий ва одатда янги туғилган соғлом болаларда, шу жумладан, чала туғилган болаларда ҳам яхши уйғотилади, баъзида эса (фақат 1-фаза) тўла бўлмаслиги мумкин ёки бутунлай бўлмайди. Моро рефлекси меъёрда 3-4 ойгача сақланади.

4. Гу-гулаш, гувраниш ва сохта сўзлар

Гу-гулаш – бола нутқининг энг Илк шакли. Гу-гулаш – бу алоҳида товушлар ва уларнинг бирикмаларини талаффуз қилиш (гу, ке, хе, па, ба). Кейинги босқичда бола товуш бирикмаларини қайтаришни бошлайди (ба-ба-ба). Энди бу сохта сўзлар. Сохта сўзларнинг товуш бирикмалари қайд қилинган қандайдир маъно билан боғланган эмас, бу моҳиятан боланинг “вокал машқлари” ҳисобланади. Алоҳида товушларнинг бирикмаларига қандайдир предмет ёки ҳаракатни белгилаш боғланса, биз сохта сўзларга эга бўламиз. Масалан, “ся” бўғини “киса”, “мушукча” сўзларини билдириши мумкин. Сохта сўзларнинг ҳақиқий сўзлардан фарқи уларни фақат болага яқин одамгина тушунади, уларнинг товуш таркиби фойдаланиладиган ҳақиқий сўз шаклларида анча узок бўлиши мумкин.

5. Катталар нутқини тушуниш

Бола катталар нутқининг турли оҳанглари тушунаётганига ишонч ҳосил қилиш учун тадқиқотчи унинг онасидан болага аввал норози бўлиб, кейин эса майин юз ифодаси билан мувофиқ равишда овоз оҳангини ўзгартириб мурожаат қилишини сўрайди. Бунда тадқиқотчи бундай вазиятларда бола қандай таъсирланишини кузатади. Агар боланинг мимикаси ва ҳулки унга қаратилган сўзларни айнан ифодаласа (агар онаси норози бўлса, у хафа бўлади ёки кўркади ҳамда онаси уни эркаласа, у кулади), бола катталарни тушуниши ҳақида ҳулоса қилиш мумкин.

6. Кўрсатма бўйича ҳаракатлар

Тадқиқотчи турли шаклдаги предмет (куб, шар) ларни териб чиқади, шарчани тарновчага думалатади ва боладан яна битта шарчани топиб, уни думалатишини сўрайди. Сўнгра кубчани олади, уни тикка қилиб қўяди ва боладан яна кубчаларни топиб уйча ясашни сўрайди. 1,3 ёшдан 1,6 ёшгача бўлган бола предмет шакллариини намуна бўйича, 1,6 ёшдан 1,9 ёшгача бўлган бола эса сўз орқали танлаб олади. Икки ва ундан катта ёшдаги бола предметлар номини мустақил айтади.

Бола кўрсатмани қанчалик тушунаётганини ўрганиш учун кийим-боши билан қўғирчоқдан, ошхона идишлари тўпламидан фойдаланиш мумкин. Катталар болага оддий вазибаларни беради (масалан, қўғирчоққа қалпок кийдиришни) ва уларни қанчалик тўғри бажараётганига қараб туради. Биринчи боскичда катталар айнан нима қилиш кераклигини кўрсатма орқали намоиш қилиб кузатиб туради. Кейинроқ эса бола намоиш қилмасдан фақат сўз шаклида берилган кўрсатмани идрок қилиши керак бўлади.

7. Предметларнинг йўқолиб қолишига нисбатан боланинг реакцияларини тадқиқ этиш

1. Тадқиқотчи болани қизиқтираётган ўйинчоқларни ҳаракатни давом эттирганча, кенглиги 10-13 сантиметр бўлган экран ортига секин-аста жойлаштиради. Тўрт ойликдан ошган бола предмет ҳаракати траекториясини кузатиб боради.
2. Тадқиқотчи болада ўйинчоққа қизиқиш уйғотади ва боланинг қўз олдида, унинг ёнида ўйинчоқни мато билан ёпади. Етти ойликдан ўтган бола предметни қидиради ва унинг устидан матони тортиб олади.
3. Агар бола катта киши ўз чўнтагига қизиқ нарсаларни солганини кўрган бўлса, уларни чиқариб олади.

8. Предметларни манипуляция қилиш

Бола 10 ойликкача қўлига ўйинчоқни олади, пайпаслайди, уни ўрганади, манتيкий кетма-кетликка риоя қилмасдан битта предмет билан бир қанча ўйин ҳаракатларини амалга оширади. У катта киши кўтариб олсин, дея ўйинчоқни полга ташлаши мумкин.

10 ойликдан ошган бола ўрганилган ўйин ҳаракатларини (машинани ғилдиратади, кўғирчоқни овқатлантиради) амалга оширади, алоҳида маиший предметларидан белгиланган мақсадда (тарок, рўмол, сочик, кошик) фойдаланади.

9. Предметларни жойлаштириш

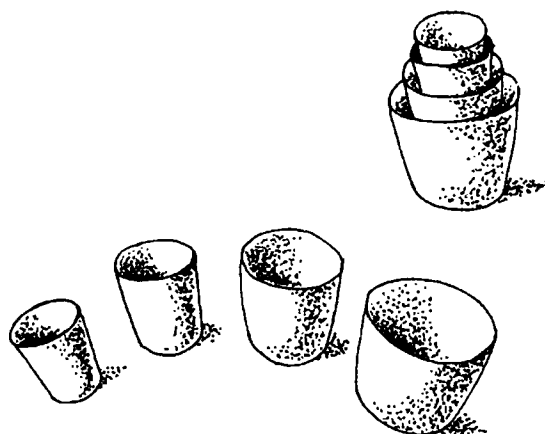
Бу хулқ шаклини ўргатиш учун ўйинчоқ челақча ва майда ўйинчоқлар тўпламидан фойдаланиш мумкин. Катта киши боладан челақчага шикилдоқ, балиқча, ўрдақча ва бошқаларни солишни сўрайдилар. Бир предметни бошқаларининг устига жойлаштириш – боланинг кўрсатмасиз, мустақил ўйнаётганида бажарувчи яхши кўрган машғулотларидан бири.

10. Предметлар номини тушуниш

Бола предметлар номини қанчалик тушунишини аниқлаш учун исталган ўйинчоқлар тўпламидан фойдаланиш мумкин, масалан, уй ҳайвонлари тўплами. Катта киши боладан: “Менга тойчоқни бер!” ёки “Менга кўзичоқни кўрсат!”, деб сўрайди. Агар бола бу ҳаракатларни тўғри бажараётган бўлса, демак у ҳайвонларнинг номини билади. Худди шу тўпламдан болага ҳайвонларнинг овозига таклид қилишни ўргатиш учун ҳам фойдаланиш мумкин.

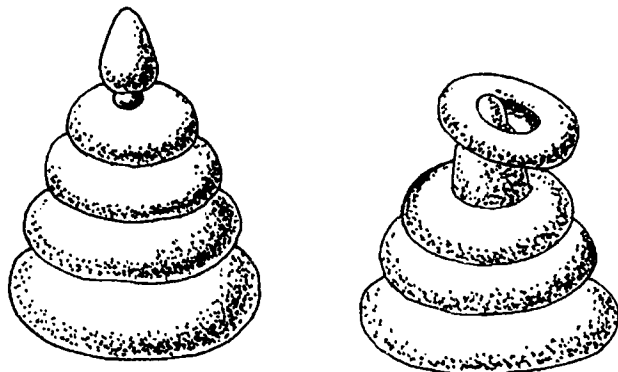
11. Стаканчаларни жойлаштириш

Болага ўлчами ҳар хил иккита бир-бирига солинадиган стаканча берилади. Тадқиқотчи каттарок стаканчадан кичикроғини олади ва уларни қайта йиғиб беришни сўрайди. Машғулот учта стаканча билан ҳам худди шундай тартибда ўтказилади.

12. Пирамидача

12 ойликкача бўлган болалар учун уч халкадан иборат пирамидача тавсия қилинади. 2,5 ёшгача бўлган болалар пирамидачанинг ўлчамини ҳисобга олмасдан жойлаштиришлари мумкин, уларнинг ёпик қалпоқчага халқачани кийдиришга ҳаракат қилишлари айнан бир хил бўлмайди. Болаларнинг пирамидани таклид қилиш ва намуна бўйича йиғиш имкониятлари ўрганилмоқда.

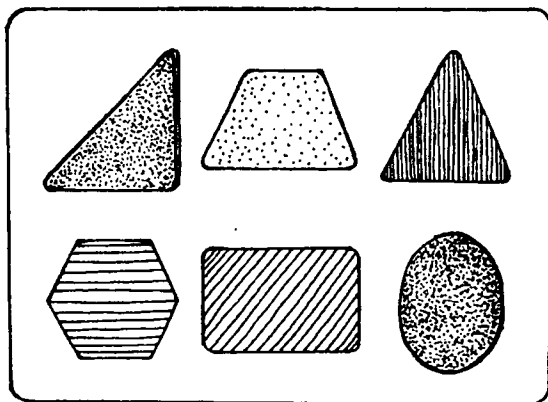

13. Кубчалар

Болага таклид қилиш ёки намуна бўйича учта кубикдан қурилиш ясаш ёхуд учта таёкчадан фигура ясаш таклиф қилинади.

14. Сеген доскалари

Тадқиқотчи болага 4 та илова жойланган доскани кўрсатади, сўнгра эса уларни столга тўқади, аралаштиради ва уларни жойига солиб қўйишни сўрайди. Уч ёшгача куч ишлатиш усулларидан фойдаланишга руҳсат этилади. Вазифани бажаришни таҳлил қилишда боланинг яхши ўрганганлиги ҳақида гувоҳлик берувчи одатдагидан юқорирок тартибдаги ҳаракатга ўтишни ҳисобга олиш муҳим.

15. Ўз танаси қолипида ориентир олиш

Катта киши танасининг турли қисмлари номини айтади ва боладан уларни кўрсатишини сўрайди. Бир ярим ёшли бола, одатда, танасининг бир қисмини, 1 ёшу 9 ойлик бола – тананинг 3 қисмини, икки ёшида – 5 қисмини кўрсата олади.

16. Матрешкалар

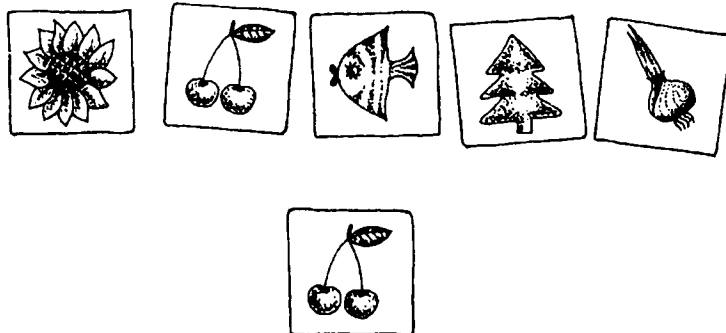
Катта киши болага матрешкани кўрсатади, унинг олдида қисмларга ажратади ва катта матрешканинг ичидан кичигини олади. Сўнгра у: “Энди кичик матрешкани каттасининг ичига яширамиз!”, дейди. Вазифани бажаришда бола матрешкаларнинг юқори ва пастки қисмлари накшларини бир бирига тўғри

келтира оладими, у аниқ бир мақсад билан ёки намуна ва хатолари орқали ҳаракат қиладими – шулар белгиланади.

17. Жуфт суратлар

Боланинг олдида ҳар қандай предметлар, мевалар, ҳайвонлар тасвирланган бир нечта карточкалар териб қўйилади. Тадқиқотчи болага сурат кўрсатади ва тасвирланган предметнинг номини айтмасдан худди шунақа суратни беришини сўрайди. Бунда бола керакли суратни дарров топдими, шу белгиланади.

18. “Ичида”, “устида”, “олдида”, “ўтиб” кўмакчиларини тушуниш

Бола кўмакчиларнинг аҳамиятини тушунишини билиш учун коғоз кути ва бир нечта кичикрок предметлардан фойдаланиш мумкин. Болага “Кубчани кутининг устига қўй” ёки “Энди кубчани кутининг ичига сол” каби турли кўрсатмаларни бериб, биз кўмакчиларни белгилайдиган сўзлар унга қанчалик тушунарли эканлигини кўришимиз мумкин.

19. Предметларни лексик тамойил бўйича гурухлаш

Бизга икки хил ўйинчоқлар, масалан, хайвон ва машиналар тўплами керак бўлади. Катта киши боладан: “Бу ўйинчоқларни икки тўдага ажрат. Биттасида нималар бўлади, бошқасидачи?”, деб сўрайди. Боланинг тўғри ҳаракат ва жавоблари унда умумлаштириш қобилияти борлигини билдиради.

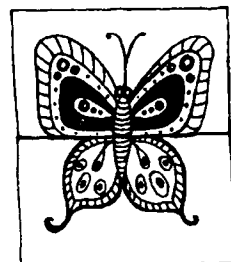
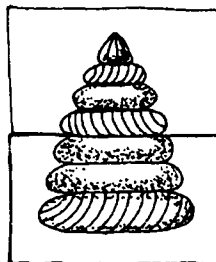
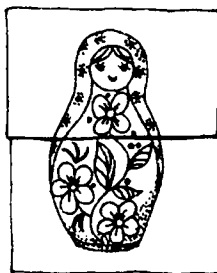
20. Рангларни билиш

1. Ўзаро боғланиш. Тадқиқотчи боланинг олдига турли рангдаги предметларни тахлаб қўяди ва ҳар бирининг жуфтини танлашни сўрайди. 1,9 ёшдан 2 ёшгача бўлган болага 3 хил ранг (қизил, кўк, сарик), 2 ёш ва ундан катталарига 4 та ранг таклиф қилинади.

2. Сўз бўйича танлаш. 2 ёшдан 2,6 ёшгача бўлган болага танлаш учун иккита предмет таклиф қилинади, 2,9 ёшли бола 2 та рангни, 3 ёшли бола – 4 та рангни айтади.

21. Қиркма суратлар

Вазифа моделлаштириш имкониятини, қисмлар, яхлитлик ва уларнинг фазода жойлашиши, шунингдек, тасаввурни ўзаро таққослашни тадқиқ қилади. Вазифа шундан иборат: “Шу қисмларни жойлаштир, қара, қандай сурат пайдо бўлади”. Икки қисмдан иборат қиркма суратлар-

ни жойлаштириш болаларга икки ёшдан берилади. Асосан болалар намуна ва хатолар йўли билан, баъзида эса кўриш орқали ўзаро боғланишда ҳаракат қиладилар.

Уч ёшга тўлган бола учун биз таърифлаган усулиётларнинг баъзиларидан фойдаланиш мумкин, бироқ бола бу вазифаларни бошқача бажариши керак.

3 ёшдан 6 ёшгача бўлган болалар учун диагностик вазифалар ва уларни ўтказиш усулиёти

1. Пирамидача 5 ёшгача бўлган болаларга таклиф қилинади. Биз юқорида айтганимиздек, 2,5 ёшгача бўлган болалар таёкчага халқаларни исталган тартибда ўтказиши мумкин, лекин 3,5 ёшдан ўтган болалар эса пирамидачанинг ўлчамини ҳисобга олиб йиғадилар, мўлжаллаб олишга йўл қўйилади. Тўрт ёшдан ошган болалар кўриш орқали ўзаро боғланиш ёрдамида ҳаракат қиладилар.

2. Сеген доскаси. Вазифа кўриш-макон ориентировкаси ҳамда амалий-кўргазмали даражада такқослаш имкониятини тадқиқ этади. Тадқиқотчи болага иловалари жойлаштирилган доскани кўрсатади, кейин эса уларни столга тўқади, аралаштиради ва уларни жойига солиб қўйишни сўрайди. Уч ёшгача куч ишлатиш усулларида фойдаланишга руҳсат этилади, бироқ уч ёшга олти ойликдан мақсадга қаратилган усуллар айнан ҳисобланади; тўрт ёшдан ошган болалар ўлчаб кўришга ўтадилар, беш ёшдан кейин эса кўриш орқали ўзаро боғланиш ёрдамида ҳаракат қиладилар.

3. Қиркма суратларни тахлаш. Уч қисмдан иборат суратларни тахлаш болаларга уч ёшдан таклиф қилинади, намуна ёрдамида бажариш адекват ҳисобланади, бетартиб ҳаракатлар – йўқ. Вазифа тўрт ёшдан ошган болалар билан кўриш орқали ўзаро боғланиш ёрдамида бажарилади. Кўриш орқали ўзаро боғланиш ёрдамида уч қисмдан иборат суратларни тахлашни уддасидан чиқадиган беш ёшдан ўтган болаларга беш қисмдан иборат суратларни тахлаш берилади. Синаб кўришга йўл қўйилади.

4. Пьерон-Рузер методикаси. Бу вазифа ёрдамида амалий-кўргазмали фикрлашнинг ривожланиш даражаси, оддий малакани шакллантириш сифати ва тезлиги, ҳаракатнинг янги усулларини эгаллаш ҳамда эркин диққат-эътибор ва майда моторика ривожланишининг турғунлиги ва ҳажми ҳақида фикр юритиш мумкин. Вазифанинг тавсифи: Тадқиқотчи боланинг олдига тоза, стандарт бланка кўяди ва бошланғич бўш шаклларни тўлдириб, дейди: “Бу квадратга нукта кўяман, учбурчакка бундай (вертикал) чизикча, доирага ҳеч нарса чизмайман, тўртбурчакка эса бундай (горизонтал) чизикча чизаман. Энди сенга кўрсатганимдек давом эттир”. Қачонки бола намунага таянмасдан ишлашни бошлаган вақти, вазифани бажариш вақти (ҳаммаси бўлиб 3 дақиқа ажратилади) аниқланади. Методика беш ёшдан катта болаларга таклиф қилинади. Олти ёшли бола меъёрда уч дақиқада 50 тадан 80 тагача шаклни тўлдиришга улгуради ва биринчи тўлдирилган сатрдан кейин намунага қарамай кўяди.

5. Новербал таснифлаш. Вазифа болада мантикий фикрлашнинг ривожланиш даражасини кўрсатишга, унинг муҳим ёки иккинчи даражали белгиларини ажратиб олишга, умумий хулосага келишига имкон беради. Бу фикрлаш операциялари нуткий фикрлаш механизмининг ишлашида аҳамиятли ҳисобланади.

Текширувчи столга, масалан, лycopча тасвирланган суратни кўяди. Бирмунча масофада биринчи суратга параллел равишда копток тасвирланган суратни кўяди, бунда иккала суратнинг тагида яна вертикал қаторни давом эттириш мумкин бўлиши керак. Шундан кейин чашка тасвирланган сурат олинади ва уни қайси суратнинг тагига қўйиш кераклиги сўралади. Сўнгра катта одамнинг ўзи лycopча тасвирланган суратнинг тагига кўяди. Қўғирчок тасвирланган сурат ҳам худди шундай қўйилади. Шундан кейин болага идиш-товоқ ёки ўйинчоқлар тасвирланган суратлар болага биттадан берилади ва уларни керакли қаторга қўйиш сўралади. Агар бола суратни нотўғри қўйса, тадқиқотчи бунинг хатолигини айтади ва суратни керакли жойга қўяди. Идиш-товоқ ёки ўйинчоқлар тасвирланган суратлар кетма-кет берилмайди, бола тақдим этиш тартибини мўлжаллаб олмаслиги учун ҳар бир қатордан 2–3 та сурат, шундан кейин яна биттадан сурат ва бошқалар

берилади. Вазифа беш ёшдан ошган болаларга таклиф қилинади. Болалар 3-4 та тузатишлардан кейин муҳим белгиларни кўрсатадилар ва улар асосида умумий хулосага келишлари айнан бир хил бажариш ҳисобланади. Олти ёшдан ошган меъёردа ривожланаётган болалар 2-3 та тақдимотдан кейин умумий хулосага келиш тамойилини ажратадилар.

6. Воқеаларнинг кетма-кетлиги. Вазифанинг мақсади воқеаларнинг алоқасини тушуниш қобилиятини аниқлаш ва муайян бир фикрга келишни куриш, воқеаларнинг ижтимоий контекстини ва кетма-кетлигини мантикий тушуниш, алоҳида эпизодлар бўйича воқеаларнинг қандайдир яхлит образини тузиш ҳисобланади. Вазифа: “Суратларда кичик ҳикоя тасвирланган. Ҳаммаси қайси суратдан бошланганини, қандай давом этганини ва нима билан тамом бўлганини кўриб чиқиш керак. Суратларни тартиб билан жойлаштириш”. Сўнгра текширувчи ўзи бир сериядаги суратлардан фойдаланиб вазифанинг бажарилишини намоиш қилади. Методика беш ёшдан қатта болаларга таклиф қилинади. Серия 4 – 5 суратдан иборат. Суратларда тасвирланган воқеалар болага яхши таниш бўлиши муҳим. Бола вазифани бажариб бўлганидан кейин, унга суратларда қандай воқеа тасвирланганини ҳикоя қилиб беришни таклиф қилиш мумкин. Баъзида суратлар нотўғри жойлаштирилган бўлса ҳам ўзича мантикий боғланган ҳикоя бўлиши мумкин. Вазифанинг бажарилишига ўртача 6–7 дақиқа кетади.

Таъкидлаш лозимки, нутқида бирламчи кечикмаган психик ривожланишининг оғир бузилишлари бор болалар кўрсатилган вазифаларни (воқеаларнинг кетма-кетлиги хусусиятларида) меъёردа ривожланаётган тенгдошларига қараганда бирмунча ёмонроқ бажарадилар. Бу, авваламбор, нутқ бошқариш функцияларининг заифлашуви ва оғзаки белгилашларсиз кўриш образлари миқдордаги муҳим операция қийинчиликлари билан боғлиқ. Шунга қарамасдан, кўпроқ вақт сарфлаб ва қайта-қайта такрорлаб, улар вазифанинг уддасидан чиқадилар. Бу вазифаларни бажаришнинг яхшигина даражаси интеллектуал кечикишнинг йўқлигини ва нуткий ривожланишнинг муваффақияти учун зарур базанинг сақланганлигини кўрсатади.

7. Шаклни чиз. Методика оператив кўриш хотирасининг бевосита ривожланиши даражасини баҳолаш ҳамда ёдда сақлаш жараёнининг динамик хусусиятлари учун мўлжалланган.

Методикада болага карточкаларни бир неча марта икки сониядан намойиш этиш билан карточкада тасвирланган шаклни чизиш таклиф қилинади. Бу методика учун қалам, 10x15 ли тоза қоғоз варағи, шакл тасвирланган карточка, секундомер керак бўлади. Катта киши болага: “Ҳозир сенга қисқа вақтга шакл чизилган карточкани кўрсатаман. Сен уни ёдингда сақлаб чизишга ҳаракат қилишинг керак. Агар дарров ёдингда қолмаса, хафа бўлма, яна бир марта кўрсатаман ва шу шаклни эслаб қолиб чизмагунингча кўрсатавераман. Ҳозир карточкани кўрсатишимда “Дикқат!” сўзи билан огоҳлантираман. Шундан кейин мен карточкани олиб кўяман, сурат чизишни бошлашинг мумкин”. Бола карточкани ҳар сафар кўрганида янги қоғоз варағига чизади. Тўғри чизилган суратда қуйидагиларга риоя қилинган бўлиши керак:

1. шаклнинг тахминий ўлчамлари
2. шаклнинг қиялиги
3. чизиклар ва уларнинг кесишиш сони.

Бола хотирасининг бевосита ривожланиш даражаси 2 сонияга тенглашадиган ёдда сақлаб қолишга сарфланган вақт асосида аниқланади. Х кўрсатишлар сони. Агар ёдда сақлаб қолишга 10 сония ва ундан кам талаб қилинган бўлса, юқори даража сифатида аниқланади, агар 11 дан 30 сониягача бўлса – ўрта, 32 сония ва ундан юқори бўлса – паст ҳисобланади.

Ёдлашнинг динамиклиги ёдда сақлаб қолиш жараёни таҳлили асосида аниқланади: агар қайта кўрсатишдан кейингисигача суратнинг сифати яхшиланса, ёдда сақлаб қолиш жараёни етарлича динамик ҳисобланади. Агар биринчи кўрсатишдан иккинчи кўрсатишгача натижалар гоҳ аввалги даражада қолса, гоҳо эса яхшиланса, яъни тебраниб турса, жараён ўртача динамик сифатида тавсифланади. Агар такрорлашдан такрорлашгача натижалар бир яхшиланиб, бир ёмонлашиб борса, бу ёдлаш жараёнининг динамиклигини билдиради.

8. Рақамларни ёдда сақлаш. Бу методика боланинг қисқа муддатли эшитиш хотираси ҳажмини аниқлаш учун мўлжалланган. Бола қуйидаги мазмундаги йўлланмани олади: “Ҳозир мен сенга рақамларни айтаман, сен эса мен тугатишим билан орқамдан дарров такрорла”.

Сўнгра эксперимент ўтказаетган шахс болага юқоридан пастга кетма-кет рақамлар қаторини 1 сония вақт оралиғи билан ўқиб беради. Бола ҳар бир қаторни эшитиб бўлганидан кейин уни эксперимент ўтказувчининг орқасидан такрорлаши керак. Бу бола хатоларга йўл қўймагунича давом этади. Агар хатога йўл қўйилса, унда эксперимент олиб борувчи хатога қўл қўйилган худди шундай рақамлар сонидан иборат ўнг томондаги қўшни қатордаги рақамларни такрорлайди ва боладан қайтаришини сўрайди. Агар бола янглишса, шу заҳоти аввалги қаторнинг узунлиги белгиланади ва эксперимент ўтказувчи бола хотирасида қоладиган тескари тартибда ўтиши мумкин бўлган рақамлар қаторини қайтаришга ўтади. Натижада биринчи ва иккинчи серияларда тўғри ақс этирилган қатордаги максимал рақамлар сони йиғиндисининг ярмига тенг бўлган боланинг қисқа муддатли хотираси ҳажми аниқланади.

Биринчи сериянинг рақамлари:

9	3
2 4	7 9
3 8 6	1 5 4
1 5 8 5	6 8 5 2
4 6 2 3 9	3 5 9 6 1
4 8 9 1 7 3	7 9 6 4 8 3
5 1 7 4 2 3 8	9 8 5 2 1 6 3
1 4 2 5 9 7 6 3	4 2 7 0 1 8 9 5

Иккинчи сериянинг рақамлари:

3	6
2 5	8 3
4 1 7	1 5 2
9 2 6 5	4 9 3 7
4 1 3 7 2	2 8 5 9 1
1 6 5 2 9 8	3 1 7 6 9 2
8 5 9 2 3 4 6	1 7 9 5 8 4 6
4 9 1 6 3 2 5 8	4 5 7 1 9 2 8 3

Натижаларнинг баҳоси:

- 110 балл – бола ўртача 10 та рақамни тўғри такрорлай олди.
- 8-9 балл – бола ўртача 7-8 та рақамни аниқ такрорлай олди.
- 6-7 балл – бола ўртача 5-6 та рақамни хатосиз такрорлай олди.
- 4-5 балл – бола ўртача 4 та рақамни такрорлай олди.

2-3 балл – бола ўртача 3 рақамни такрорлай олди.

0-1 балл – бола ўртача 0 дан 2 гача рақамни такрорлай олди.

Олинган натижалар асосида қисқа муддатли хотиранинг даражаси ҳақида куйидаги хулосалар келиб чиқади:

10 балл – жуда юкори;

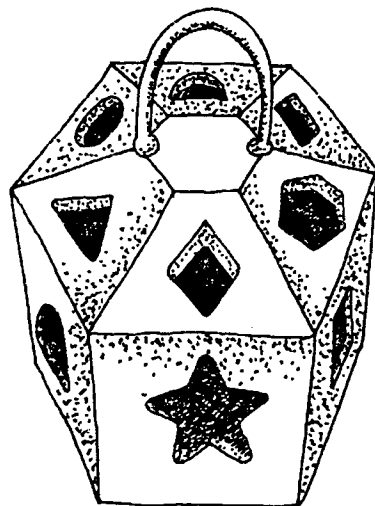
8-9 балл – юкори;

4-7 балл – ўрта;

2-3 балл – паст;

0-1 балл – жуда паст

9. Почта қутиси. Болага 6 та ҳажми каттароқ, асоси юкорига қараган каттик картон варақа ва пластмасса қути таклиф қилинади. Тадқиқотчи шакллардан бирини олиб, уни қутига ташлайди ва синалаётганга ишора билан ишни давом эттиришни таклиф қилади. 2 ёшдан 7 ёшгача бўлган болаларга таклиф қилинади. 3,5 ёшгача эса куч усулларидан, 5 ёшгача эса мўлжаллаб олиш, сўнгра кўришнинг ўзаро боғланишидан фойдаланиш адекват ҳисобланади.

10. Қайфиятни топчи. Бу вазифа болалар гуруҳида ўтказилади ва ҳар бир бола бошқа кишининг ҳиссий ҳолатини канчалик тушунишга қодир эканлигини аниқлаш имконини беради. Болалар доира бўлиб ўтирадилар. Катта киши иштирокчиларга у ёки бу ҳиссий ҳолат кўрсатилган суратлар таркатади. Сўнгра болалар навбат билан қандайдир ҳолатни тасвирлаб берадилар, бошқалар эса уни топишга ҳаракат қиладилар. Ундан кейин болалардан бундай қайфият қачон бўлади, деб сўраш мумкин.

11. Вазиятни ютқазиш. Болада ижтимоий малакалар, мулокот жараёнида пайдо бўладиган муаммоларни ҳал қилиш кўникмалари қанчалик ривожланганлигини аниқлаш учун унга турли вазиятлар кўринишидаги воқеалар таклиф қилиниши мумкин. Бу ҳақиқатан ҳаётдан олинган вазиятлар, масалан, ўйин пайтида пайдо бўлган низо ёки катта киши тарафидан таклиф қилинган вазиятлар бўлиши мумкин, улар ҳам ҳақиқатга яқинроқ бўлиши керак, масалан: “Сен дўстинг билан уришиб қолдинг, энди эса ярашиб олмоқчисан”; “Сен мактабгача таълим муассасасига апельсин олиб келдинг, дўстингнинг эса мазали ҳеч нарсаи йўк”; “Сен болалар байрамига келдинг, бу ерда ҳеч кимни танимайсан. Болалар билан таниш”; “Иккита бир-бирига нотаниш бола ховлига сайр қилиш учун чиқдилар, у ерда улардан бошқа ҳеч ким йўк”; “Иккита бир-бирига нотаниш бола арғимчоқ олдида учрашиб қолдилар, иккалови ҳам арғимчоқ учгиси келяпти”; “Бола ховлида сайр қилаётганида бошқа нотаниш боланинг қаттиқ йиғлаётганини кўриб қолди” ва б.

Болага “Мен ва бошқалар” мавзусида дўсти, онаси, отаси, бувиси, бобо-си ва б. ҳақида ҳикоя қилиб бериш таклиф қилинади. Бола ўз фикрини айта олиши, бошқа одамнинг ижобий хислатларини таъкидлаши муҳим. Шунингдек, кейингиларига алоҳида эътибор қаратиб, салбий ва ижобий сифатларини ажратиб, ўзи ҳақида ҳам ҳикоя қилиб беришни сўраш мумкин.

Боланинг ўзини ўзи тасвирлаб берадиган вазиятни ҳам таклиф қилиш мумкин. Вазиятлар ўта турли-туман бўлиши мумкин: бола ҳаётдан олинган ҳақиқий вазиятларни олиш мумкин, баъзида шериги билан ролларни алмаштириш ва “унинг ўрнида бўлиб қолиш”, ким билан мулокот қилган бўлса, унинг ўрнида бўлиш фойдали. Масалан: “Дўстинг сен ўзинг яхши кўрган ўйинчоғингни ўйнаш учун сўради, лекин синдириб берди”; “Сен мусобакаларда қатнашдинг ва биринчи ўринни эгалладинг, дўстинг эса деярли охирги бўлди. У жуда хафа бўлди. Унга таскин бер”; “Ойинг учта апельсин олиб келди: сенга ва уқангга (синглингга). Бу апельсинларни қандай бўлишасан? Нега бундай?”.

12. Нима янграяпти, топ. Бизга дўмбира, болғача, кўнғирокча, парда керак бўлади. Катта киши болага ўйинчоқ дўмбира, болғача, кўнғирокчани кўрсатади ва уларнинг номларини айтиб, такрорлашини сўрайди. Кичкинтой предметлар номини эсида сақлаб олганидан кейин катта киши улар

қандай янграётганини эшитиб кўришни таклиф қилади: дўмбирани чалади, кўнғироқчаларни жаранглатади, столга болғача билан уриб кўради; яна бир марта ўйинчоқлар номини айтади. Сўнгра у пардани тутади ва кўрсатилган предметлар товушларини акс эттиради. “Нима янграяпти?”, деб у боладан сўрайди. У жавоб беради ва катта киши яна кўнғироқчани чалади, болғача билан уради ва б. Бунда у бола янграётган предметни таниб олишини, унинг номини аниқ талаффуз қилишини кузатади.

13. Ажойиб қопча. Бу методика учун қопча ва ҳайвонларнинг болаларини тасвирлайдиган майда ўйинчоқлардан фойдаланилади: ўрдакча, ғозча, жўжа, йўлбарсча, филча, қурбақача, мушукча ва б. Юқорида санаб ўтилган ўйинчоқлар қопчага жойлаштирилади. Катта киши кўлидаги қопчаси билан боланинг ёнига келади ва қопчада жуда кўп кизиқарли ўйинчоқлар борлигини айтади, унинг ичидан биттасини олиб кўрсатишини ва унинг номини баланд овозда айтишини таклиф қилади. Бола қопчадан олган ўйинчоқнинг номини тўғри айтгани ўрганилади. Агар бола жавоб беришга қийналса, катталар унга айтиб берадилар.

Методика сўзлардаги маълум товушларни тўғри талаффуз қилишни аниқлайди ҳамда болани шу товушлар билан сўзларни аниқ, тоза айтишга ўргатади.

Илк ёшдаги болада қандай бузилишлар кўриниши мумкин

Бола қанчалик муваффақиятли ривожланаётганини аниқлашдан ташқари унинг ривожланишда орқада қолиш сабаби (ёки сабаблари) ни топиш зарурати пайдо бўлиши мумкин. Бу сабаблар ҳар доим ҳам болани поликлиникада мунтазам кўрикдан ўтказиш вақтида дарров кўринмайди. Бундай пайтларда уни яқиндан кузатаётган боланинг онаси ёки бошқа киши диққат-этиборларини бу бузилишларнинг белгиларига қаратишлари керак. Биз қуйида бола ривожланишида мумкин бўлган баъзи муаммоларни ва муаммоларнинг мавжудлигини тахмин қилишга имкон берувчи унинг кузатилаётган ҳулки хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Бош миянинг Илк органик шикастланиши

1-ойнинг охири Она уни кўкрагига қўйганида ёки бағрига босганида бақирни тўхтатмайди. Бошини ҳатто бир лаҳза ҳам вертикал ҳолатда ушлаб туролмайди.

2-ойнинг охири Онаси гаплаша бошлаганида унга карамайди. Бошини юзадан 5 см га кўтариб ҳам, тутиб ҳам туролмайди.

3-ойнинг охири Катта киши у билан гаплашаётганида кулади ёки унга караб кулмайди. Қорнида ётганида бошини 1 дақиқа мобайнида ушлаб туролмайди. Вертикал ҳолатда турганида бошини ярим дақиқа ҳам ушлаб туролмайди.

5-ойнинг охири У билан ўйнаётганларида хурсанд бўлмайди. Қорнида ётганида билакларига таяниб, танасини бир оз кўтара олмайди. Чалқанча ётган ҳолатида кўтарганларида боши орқасига оғиб кетади. Уни қўлтиғидан вертикал ҳолатда тутиб турса ҳам оёғининг учига таяниб туришга ҳаракат қилмайди

6-ойнинг охири У билан гаплашишга уринганларида йиғидан тўхтамайди. Катта кишининг мимикаси ҳамда товуш оҳангида хайрихоҳлик ва норозиликни фарқлай олмайди. Қорни билан ётганида чалқанчасига мустақил айлана олмайди. Бошини қатъиятсиз, айникса, чалқанча ётган ҳолатида қўлларидан ушлаб бир оз кўтариб қўйган пайтда ушлайди.

7-ойнинг охири Катта кишининг қўлга олишини хархаша қилмайди (қўлларини чўзмайди). Қорни билан ётган ҳолатда қўлини ўйинчоққа чўзиб етказа олмайди. Уни қўлтиғидан вертикал ҳолатда тутиб турганда раксга тушгандек ҳаракат қилмайди.

8-ойнинг охири Онаси ва яқин кишисига нисбатан меҳр намоён қилмайди (ўзини уларнинг бағрига, юзига босмайди) Қўлларидан ушлаб турганда ўтиришга ҳаракат қилмайди.

9-ойнинг охири Яқинлари ва бегона кишиларни фарқлай олмайди. Бегона кишилардан чўчимайди ва уялмайди. Ундан ўйинчоғини олиб қўйганда хафа бўлмайди. Ўз ўқи атрофида айлана олмайди ва олдинга эмаклай олмайди. Ўтирган ҳолатда мувозанатни ёмон ушлайди ва ўз ўқи атрофида айлана олмайди.

10-ойнинг охири Атрофдагиларнинг кулгисини келтирадиган ҳаракатларни такрорлай олмайди ва тақлид қила олмайди.

11-ойнинг охири Чой ичаётганида пиёлани ушлай олмайди, қотган нонни мустақил ея олмайди. Тўрт оёқлаб эмаклай олмайди, оёқларини олдинга чўзиб ўтира олмайди. Тирговичга таяниб ҳам ҳаракатлана олмайди.

12-ойнинг охири Қошиқ билан мустақил овқатлана олмайди. Ойнада

Ўз аксини кўриб афтини бужмайтирмайди. Ўзи мустақил бир нечта кадам ташламайди.

15-ойнинг охири Онаси билан копток ўйнамайди. Стаканни мустақил ушлай олмайди ва ундан сув ича олмайди. 10 сония ичида мустақил туролмайди. 20 кадамни эркин ташлай олмайди.

20-ойнинг охири Ўйинчоқлар билан ўйнамайди (кўғирчоқ, пирамидача билан). Шапка, пайпоқ, оёқ кийимини мустақил кня олмайди. Маиший предметлар билан катта кишининг ҳаракатига таклид қилмайди. Бўшашиб югуради.

Агар кичкинтойда ҳаракатланишининг ривожланишида муаммолар бўлса:

- унда паст ёки юкори мускуллар тонуси бўлади;
- бошини ушлай олмайди, ағдарила олмайди, ўтира олмайди, тура олмайди ва юра олмайди;
- “кўз – кўл – оғиз” нинг ўзаро бир-бирига мувофиқлиги ривожланмаган бўлади;
- предметларни қўлида ушлай олмайди;
- қўлларининг ҳаракати келишилмаган бўлади.

Кичкинтойингиз яхши эшитадими, қандай билиш мумкин?

• Кичкинтой бир ойлик бўлган вақтидаёқ, агар сиз унинг устида шикилдоқни шакиллатсангиз у кулоқ солади ва бошини товуш келаётган манба тарафга қаратиши мумкин.

• эшик қарсиллаб ёпилса, чўчиб кетади. Агар у қарсақ чалинганида умуман таъсирланмаса, бу ташвишланиш учун биринчи сигнал бўлиб хизмат қилиши мумкин.

• 0 дан 3 ойликкача кичкинтой муайян товушларни чиқаришни – гугулашни бошлайди, лекин яхши эшитгани учун 6 ойликкача буни унчалик қилмайди, унинг бу даврдаги вокализи ўз-ўзидан юзага келадиган ҳарактерга эга бўлади.

• 6 ойликдан 9 ойликкача у ўз овозини фарқлашни бошлайди. Агар у ёмон эшитса, унинг гугулаши шу босқичда тўхтайд.

• 9–12 ойликка етганида жуфт бўғинларни (баба, она, гага) талаффуз қиладими?

-
- Қошиқни ликопчага уришни яхши кўрадимиз?
 - У муайян сўзларни тушунадими?
 - Унга “йўк” деганингиз таъсир қиладими? (12 ойлик).
 - Сиз у билан биргаликда китобни варақлаб, нимани кўрсангиз ўшани номини айтиб берганингизда, унинг номини талаффуз қилаётган лабларингиз ҳаракатини кўрмасдан сизга керакли предметни кўрсатишга қобилияти етадими, текшириб кўрингиз?

Эшитишнинг пасайиши ҳар қандай пайтда содир бўлиши ва сезилмасдан ўтиши мумкин. Бунга, масалан, боланинг бир неча марта оғир отит касаллиги билан оғригани сабаб бўлиши мумкин.

Сизнинг кичкинтойингиз яхши кўра оладими, буни қандай аниқлаш мумкин?

- Бола ҳаётининг биринчи кунлари, ҳафтаси ва ҳатто ойларида кўриш-асаб аппарати дифференциясининг етишмаслиги сабабли кўриш ўткирлиги жуда паст бўлишини назарда тутиш зарур. Улар аста-секин ривожланади ва ўртача 5 ёшга етганида ўзининг мумкин бўлган энг юқори даражасига эришади.

- Масалан, 1 ҳафталик боланинг кўриш ўткирлиги 0,002–0,02 га, 1 ойда – 0,008–0,03 га, 6 ойликда – 0,1–0,3 га, 3 ёшда – 0,6–0,9 га, 5 ёшда – 0,8–1,0 га тенг бўлади.

- Янги туғилган болаларда кўришни идрок этишнинг ривожланиши кузатиш таъсирларида намоён бўлади.

- Бола икки ҳафталигида бирор нарсага нигоҳини қисқа вақтга жалб қилиш пайдо бўлади.

- Икки ойликда кўз ҳаракатлари ўзаро мувофиқлашади ва кичкинтой унинг эътиборини ўзига тортган бирон-бир предметга нигоҳини қаратиб ушлаб туради, у онасидан жуда таъсирланишни, айниқса, ўйинчоқлар ёрқин бўлса ўйинчоқларга интилишни бошлайди, ёруғлик келаётган манба тарафга бошини ўгиради.

Агар, сиз юқорида санаб ўтилган боланинг ривожланишидаги бузилишлар белгиларини сезиб қолсангиз, гумонларингизни тарқатиб юборадиган ёки болага муносиб ёрдам воситаларини танлаб олишга ёрдам берадиган мутахассислар (офтальмолог, отоларинголог, невропатолог) га мурожаат қилишингиз керак.

3-боб. Мутахассислар ва ота-оналар ногиронлиги бўлган болаларнинг ривожланиши ҳақида нималарни билишлари зарур.

3.1. Ногиронлиги бўлган бола ривожланишининг асосий тамойиллари

Оилада фарзанд туғилиши кутилмокда. У онаси ёки отасига ўхшаш бўладими? Балки у бувисига ўхшар? Одатда, ота-она ўз фарзандининг келажагини ҳомила вақтидаёқ режалаштирадилар. Бола қайси мактабгача таълим муассасасига, мактабга боришини, қатта бўлганда қим бўлишини тасаввур қиладилар.

Мутахассислар онага боланинг ногиронлиги ҳақидаги маълумотни етказганларида, бу режаларга нима бўлади? Кўпчилик тадқиқотчилар онага боланинг ташҳиси ҳақида маълумот етказган вақтдаги ташвишли ҳолатини рамзий маънода йўқотиш кечинмалари билан такқослайдилар. Ота-она кутган фарзанд туғилмади. Унинг ўрнига бошқа фарзанд туғилди. Ота-онани биринчи ларзага солган ҳолат бир мунча орқага чекингач, бола келгусида қандай яшаши керак, деган савол туғилади. Болага нима керак? Келгусида бола ўз оиласини қуриши учун уни жамиятнинг мустақил, тўлик ва тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида вояга етказиш мумкинми? Бу болани қандай қилиб вояга етказиш мумкин?

Ота-она ва мутахассислар қуйидаги қоидаларни билишлари зарурдир.

1. Ногиронлиги бўлган бола бошқа болалар каби бир хил эҳтиёжларга эга. Бугунги кунда ногиронлиги бўлган болаларни “алоҳида эҳтиёжларга эга бўлган бола” деб аташ тўғри ҳисобланади. Қанчалик ғалати бўлиб туюлмасин унда “алоҳида эҳтиёжлар” йўқ. Шунчаки у муҳаббат, ҳавфсизликка, жисмоний эҳтиёжларининг қондрилишига, янги таассуротлар ва уни ўраб турган атроф-муҳитни билишга эҳтиёж сезади. У бошқалар билан

мулоқот қилиши, ўйин ўйнаши ва ўқиши керак. Яъни бошқа болаларга керак бўлган ҳамма нарса унга ҳам керак.

Ушбу эҳтиёжларни кондирувчи воситалар, ҳақиқатан ҳам алоҳида бўлиши мумкин. Масалан, ҳаракатида бузилишга эга бўлган болага ҳаракат қилиши ва атроф-муҳитни ўрганиши учун махсус мослашуви ёки яқинларининг ёрдами керак бўлиши мумкин. Атроф-муҳитни билиш учун фақат восита керак, холос. Нутққа эга бўлмаган бола қайси йўл билан мулоқот қилиши муҳим эмас – имо-ишоралар, махсус суратлар – энг асосийси унинг мулоқотга бўлган эҳтиёжи кондирилиши лозим.

2. Ногиронликка эга бўлган бола ҳам бошқа болалар ўтиши керак бўлган ривожланиш босқичидан ўтади. Юқоридаги бўлимларда кўрсатилган сенситив давр ногиронлиги бўлган болаларда ҳам ўтади. Агарда сенситив даврни бола ривожланишидаги у ёки функцияга яхши ва қулай шароит яратувчи босқич сифатида ўтказиб юборилса, келгусида уларни ривожлантириш янада мураккаб, баъзида бутунлай имкониятсиз бўлиши мумкин.

Масалан, болаларда нутқ ривожланишининг сенситив даври 3 ёшга-ча ўтади. Эшитиш қобилияти ва нутққа эга бўлмаган бола ота-онаси нима қилиши керак? Имо-ишоралар тили – эшитиш қобилиятига эга бўлмаган кишилар учун тўлиқ тил ҳисобланади. Имо-ишоралар тилини эгаллаган бола ўз ривожланишида эшитиш қобилиятига эга бўлган бола каби нутқ ривожланиш босқичидан ўтади (ярим ёшида сўзларни “ясайди”, бир ёшида сўз – имо-ишораларни, бир ярим ёшида тўлиқ гаплар тузади ва «луғат бойлиги» яратилади).

Шундай қилиб, ота-она бола билан имо-ишоралар тилида муомила қилиш жараёнида, бир томондан боланинг мулоқотга бўлган эҳтиёжини қондирса, бошқа томондан эса сенситив даврда бола нутқининг самарали ривожланишини таъминлайдилар.

Сенситив даврга эътибор бермаслик, ушбу даврда нафақат ривожланишнинг у ёки бу томонларини фаол ривожланиш имкониятини бой бериш, балки қуйидаги салбий оқибатларга олиб келиши мумкин:

3. Яхши ва қулай шароитнинг йўқлиги, сенситив даврга эътибор бермаслик туфайли болада иккиламчи бузилиш юзага келади. Иккиламчи бузилиш бу – боланинг бирламчи ташхиси билан бевосита боғлиқ бўлмасдан, тўғри шароит яратиш билан бу ҳолатдан холи бўлиш мумкин. Мисол келтирамиз. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, эшитиш қобилиятига эга бўлмаган бола худди ўзи каби эшитиш қобилиятига эга бўлмаган ота-она оиласида вояга етаётган бўлишига қарамай, психик ривожланиш даражасига кўра ўз тенгдошларидан қолишмайди. Айни пайтда эса деярли барча эшитиш қобилиятига эга бўлмаган болалар эшитишида нуқсонни йўқ ота-она оиласида яшаб, иккиламчи бузилиш сифатида психик ривожланишдан ортда қоладилар. Нима учун? Чунки биринчи вазиятда нутқнинг ривожланиши учун сенситив давр бой берилмаган бўлиб, бола атроф-муҳитни билиш ва мулоқот учун керак бўлган восита – нутқни эгаллаган. Унинг тенгдоши эса эшитиш имкониятига эга бўлган ота-она оиласида яшаса-да, бу имкониятга эга бўлолмади ва ривожланиши учун тавсиф этилган болага нисбатан нотенг шароитда қолди.

Нима учун кўриш қобилиятида жиддий бузилишга эга бўлган бола ҳаракат ривожланишидан орқада қолади. Бу ҳолат боланинг кўриш имконияти чекланганлиги туфайли эмас, балки ҳаракат қилиши учун қулай шароит яратилмаганлиги учун юз берди. Демак, ривожланишида бузилишга эга бўлган болаларни бошқа болалар ўрганиши керак бўлган ҳамма нарсага ўргатиш лозим.

Ақлий ривожланишдан орқада қолган болалар билан нима қилиш мумкин? Ҳақиқатан ҳам, бу болалар секин ривожланадилар, лекин улар кечикиб бўлсада, оддий болалар ўтадиган босқичдан ўтадилар.

4. Бола фақат ўз тенгдошлари каби, уларнинг олдида турган вазиятларни ҳал этиш ва қийинчиликларни енгиб ўтибгина муваффақиятли ривожланади. Психологияда “бевосита ривожлантириш доираси” тушунчасини киритган рус олими Л.С.Выготский “ривожлантириш таълими эмас, балки таълим ривожлантиришни етаклайди”, – деб таъкидлайди. Бевосита ривожлантириш доираси нимани англатади?

Агарда бола билан ўзи яхши бажара оладиган фаолият ва ўйин орқали машғулот олиб борилса, бола кийинчиликларни енгиб ўтиш имкониятидан маҳрум бўлади, демак ривожланишида ҳам орқада қолиш юзага келади.

Бошқа томондан эса, вазифа бола бажариши учун ўта кийин ёки бажариб бўлмас даражада бўлса, болада кийинчиликларни енгиб ўтиш истиаги умуман йўқолади, ўз-ўзини баҳолаш қуйи даражага тушади ҳамда ўз-ўзига бўлган ишонч йўқолади. Маълумки, штангани жойидан силжитмасдан туриб, мушакларни чиниктириш мумкин эмас, худди шундай вазият болада турли кўникмаларни шакллантириш масаласига ҳам тегишлидир.

Кўпчилик ота-оналар ўз кичкинтойларига нисбатан ўта ғамхўрлик кўрсатишга мойиллар. Одатда, улар болага

мустақил кийинишига, овқатланишига, чўмилишига имконият бермайдилар, чунки улар ногиронликка эга бўлган бола доимо бошқаларнинг ёрдамига мухтож деб ўйлайдилар ва бу билан ўзлари боланинг ривожланишини чеклаб қўядилар! Нуткида ва интеллектда бузилишга эга бўлган баъзи болаларда нуткни эгаллаш мотиви йўқ, чунки она бола хоҳишини дархол унинг “кўзларидан” ўкиб олади ва тезда бу хоҳишни бажаришга ҳаракат қилади. Албатта, ногиронликка эга бўлган болалар ҳар қандай фарзанд каби катталарнинг ёрдами ва қўллаб-қувватлашига эҳтиёж сезади.

Бевосита ривожлантириш доираси – бу фаолиятни бола мустақил амалга ошира олмайди, лекин катталарнинг ёрдами билан бу доирага кириш имкониятига эга. Бола билан машғулотни шундай ташкил этиш керак-ки, ҳозиргача ота-онаси билан биргаликда бажарадиган ҳаракатларни аста-секинлик билан ўзи мустақил бажаришни бошласин. Ногиронлиги бўлган боланинг илк ривожланиш даврида нима рўй беради, турли ёш даврларида қандай муаммоларга дуч келади?

3.2. Алоҳида эҳтиёжи бўлган бола ҳаётининг биринчи йилида ривожланиши

Сизга таниш бўлган 3-ойлик бола ҳаётини эслаб кўринг. Катталар улар билан қандай мулоқотда бўладилар, болага нисбатан мунособатда ўзларини қандай тутадилар. Албатта, “эркалаш”, ўпичлар ва умуман завкланишлар: “Асалим, шириним, бурунчалари худди онасиники, кулокчалари худди отасиники!”. Олимларнинг фикрича бола билан мулоқот қилиш вақтидаги “baby-talk” – “бола тилида гаплашиш” бутун дунё бўйича бир хил тавсифга эга бўлиб, бу унли товушларнинг чўзилиши (нутқ мусикий тонда), мимикаларнинг ортиши ва бошқа қатор ижобий ҳолатларнинг намоён бўлишидир. Натижада бола ўзини оламнинг марказида тургандек, дунёдаги энг яхши бола, деб ҳис этади. Ўсиш жараёнида, жавоб тариқасида бахтга тўла жилмайиш тақдим этади, қўлчалари ва оёқчаларини фаол ҳаракатлантиради ва ҳатто қаҳ-қаҳ отиб кулади. Бу жуда муҳимдир, чунки бола ҳаётининг биринчи йилида энг асосийси ўз-ўзига ва атроф муҳитга нисбатан муҳаббат уйғотишдир.

Ташқи кўринишида бузилишга эга бўлган бола нима билан тўқнашади? Одатда, бу кўз ёши қувонч ва завкланишнинг йўқлиги, баъзида эса болани умуман қабул қилмаслик ҳолати рўй бериши мумкин. Баъзи ҳолатларда ота-оналар туғруқхонадаёқ болани уйга олиб кетишдан бош тортиб, давлат карамоғида қолдирадилар.

Воқелик ривожланишининг бошқа вариантлари ҳам мавжуд. Бола сенсор, ҳиссий ёки аклий ривожланишдан орқада қолган бўлиши мумкин, лекин унинг яқинлари бундан беҳабар. Мулоқот жараёни одатдагидек бошланади, лекин катталар бола томонидан жавоб олмайдилар. Бола ҳаракати суст бўлади ва онанинг табиий ҳатти-ҳаракати сўна бошлайди. Бола кўп ҳолатда тинч ўз қаравотида ётади ва бу ҳатто ота-оналарни қувонтиради, чунки бола уларни кам ташвишга солади.

Аслида ота-онанинг болага бериши керак бўлган меҳр-муҳаббати янада ошиши керак! Ушбу босқичдаги муваффақиятсизлик туфайли (она завкланишининг йўқлиги) ногиронликка эга бўлган болада ташқи оламга нисбатан ишончсизлик, ўзи ва бошқаларга нисбатан тажовузкорлик, айбдорлик ва ўз-ўзига ёқимсиз бўлиш ҳислар шаклланиши мумкин.

Болалар уйида яшаш вақтида вазият янада оғирлашади, ҳатто бузилишлар илк даврда мавжуд бўлмаса-да, ривожланиш давомида улар юзага

келади, мутахассислар уни “касалхона ҳолати” деб аташади. Болалар уйида бола киска муддат ичида йиғлашни ва диққат-эътибор талаб қилишни унутади, одамови бўлиб қолади. Деярли барча болалар уйи тарбияланувчилари керакли даражада овкатлантирилишига қарамай, нафақат рухий ривожланиши балки ўсиши ҳам жуда секинлашади, жисмоний оғирлиги жиҳатдан ҳам ўз тенгдошларидан орқада қолади. Болалар уйида ҳатто илк ёш давридаёқ рухий тушкунлик ҳолати кузатилган, албатта, бу салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Фарзандингизга нисбатан ўз муҳаббатингизни намоён қилинг, у билан завқланинг, унга мақтов сўзларини айтинг. Уни мақташ мумкин бўлган томонларини топинг ва буни тез-тез такрорлаб турунг. Бола тарбиясини илк болалик даврида муҳаббат ва мақтов билан “бузиш” мумкин эмас, лекин эътиборсизлик билан жиддий зарар етказиш эҳтимолдан холи эмас. Балки унинг жавобини эшитиш учун сизга узок вақт керак бўлар, балки сиз боланинг жавобини умуман хис қилмаслигингиз мумкин. Лекин мутлақ ишонингки, ўғлингиз ёки қизингиз сизни жуда ҳам яхши кўради ва ҳатто буни ўз сўзлари билан ифода эта олмаса-да, у сизнинг муҳаббатингизга ҳаммадан кўп муҳтождир. Болага унинг хисларини ифода этишда ёрдам беринг – унинг ўрнига жавоб беринг, эшитишни хоҳлаган сўзларингизни унинг қўллари билан ёноқларингизни силаб “севимли ойижоним, мен сизни жуда соғиндим”, – деб айтинг. Ҳар иккалангиз учун ҳам сўзланг ва ҳаракат қилинг.

Болани илк ёш даврида она кўкраги сути билан озиқлантириш унинг учун ҳақиқий “интеллектуал бомба” бўлиб ҳисобланади.

Ҳар бир ота-она ўз фарзандини соғлом ва бахтли бўлиб ўсишини хоҳлайди. Бунинг учун биз сиз билан боланинг жисмоний ва ҳиссий эҳтиёжларини кондирувчи шароит билан таъминланиши лозимлигини кўриб чиқдик.

Шу билан бирга, биз фарзандимизни ақлли бўлиши ҳам хоҳлаймиз. Ақлий ривожланишдаги муваффақият боланинг илк ёш даврида қандай ривожланишига боғлиқлигини билиш жуда муҳимдир. Боланинг бир ва

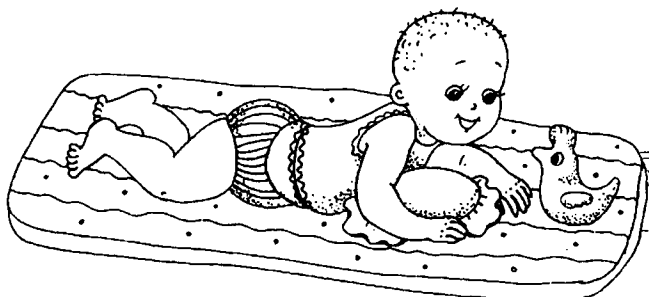
икки ёшлигида аклли бўлиб ўсиши учун нима қилмоқ керак? Она кўраги орқали овқатлантириш бола учун ҳақиқий “интеллектуал бомба” бўлиб ҳисобланади.

Она болани кўрак орқали овқатлантириб, унга нафақат яхши озик ва химоя беради (она кўрак сути иммун танасига эга бўлиб, болани

турли юкумли зарарланишдан сақлайди ва бола танасидаги химояланувчи кучларни янада мустаҳкамлайди), балки уни аклий жиҳатдан ривожлантиради! Овқатлантириш вақтида бола танаси она танасига тегиб туради ва у она ҳамда сут ҳидини ҳис этади, у кўплаб тактил ва тери орқали сезиш таассуротларини олади, ўзининг артикуляцион аппаратини ривожлантиради (нутқ учун масъул бўлган мушаклар), онага қарайди ва уни эшитади. Қизиқарли томони шундаки, бола 30-40 см масофада, яъни она юзи болани кўрак орқали овқатлантириш вақтида яхши кўра олади.

Бундан ташқари, тажрибада бола кўплаб товушлар ва кўриш таассуротларининг ичидан айнан инсон юзи ва товушини фарқлай олиши тасдиқланган. Агарда онада кўрак сути бўлмаса, шиша идиш орқали овқатлантириш вақтида болани худди шундай кўрагига қуйиши керак. Болани шунчаки қаработига ётқизиб, унга шиша идиш берилса, бола эҳтиёжлари қондирилмайди.

Олимлар бу ёшдаги бола аклини “сенсомоторли”, – деб атайдилар. Бу боланинг сезги органлари орқали ривожланиши ва ўсиши демакдир. Маълумки,

боланинг асаб тизими, тери ва мушаклари битта пушт катламидан шаклланган. Шунинг учун ҳам бола оладиган массаж, нафақат унинг ҳаракатида, балки умумий рухий ривожланишида ҳам мўъжизалар яратади. Шунинг учун ҳам, шифокорлар болага туғруқхонадаёқ кофта ва иштонча кийдириб, ота-оналарни болани йўргакламаслик ва бешикка солмасликка ишонтиришга ҳаракат қиладилар.

Кун давомида болага фаол ҳаракат қилишига шароит яратиб, унинг рухий жиҳатдан яхши ривожланишига пойдевор қўясиз.

Ҳаракат орқали бола янги таассуротларни олиб нафақат соғлом ва кучли, балки ақлли бўлиб ҳам вояга етади!

Бола ўз қўли ва оёқларини ўрганиши, улар билан ўйнаши жуда муҳим. Агарда бола қўллари билан ўйнамаса, бу ҳолатда бола қўлига қўлқоп кийдириш ёки ёрқин лента боғланг, ўйинчоқ сифатида юмшоқ қўнғирокли браслет ёки шикилдоқларни тақинг. Болага қўлини кўкрак атрофига келтиришга ёрдам беринг ва уларни силки-тинг, бола уларга эътиборини қаратсин. Ҳар иккала қўли билан бир неча марта такрорланг. Кўришида бузилишга эга бўлган бола билан ишлашда овоз чиқарадиган, ёрқин ва ялтироқ ўйинчоқлардан фойдаланинг. Предметларнинг ҳаракати ҳам бола диққат-эътиборини ўзига жалб этади. Агар болада ҳаракат бузилиши бўлиб, у бошини ўрта чизик бўйича ушлай олмаса ёки қўлини кўкрак атрофига келтира олмаса, бола ёнбошлаб ётган вақтида у билан ўйнашга ҳаракат қилинг.

Болани оёқларига лента ёки қўнғирокчаларни боғланг ёки тўқима этикчаларни кийдириш.

Агарда бола ўз оёқлари билан ўйнамаса, унинг диққатини тортиш учун оёқларини секин тебратинг. Боланинг оёқларини секин тебратиб, “қара, қанақа чиройли этикчалар, қанақа лентачалар, улар қандай товуш чиқарадилар!” деб айтиш. Агар бола қўллари оёқларига теккиза олмаса, унинг орқасини озгина кўтаришга ҳаракат қилинг, бу вақтда боланинг оёқларига етиши осон бўлиши учун улар эгилган бўлсин.

Кўришида бузилишга эга бўлган болага оёқларига қўллари теккизишга ёрдам беринг, этикча ва қўнғирокчаларни пайпаслай ол-

син. Уларни болага тасвирлаб беринг. Агарда ҳаракатида бузилишга эга бўлган бола ўз оёқларига етиши кийин бўлса, уни ёнбошлаб ётқизинг ёки оёқларини букишга ва қўлларига яқин келтиришга ёрдам беринг.

Предметларни бола кўкраги атрофида ушланг ёки илиб қўйинг, бола уларга қўли билан ета олсин. Керак бўлганда, уларни силкитинг ёки ҳаракатга келтиринг, бола уларга ўз эътиборини қаратсин. Агарда бола қўллари билан предметни ушламас, уларни яқинроқ суриб қўйинг, бола уларни бир ёки иккала қўли билан ушлай олсин ва уларнинг ҳаракатига мос ўзи ҳам ҳаракат қила олсин. Ҳар сафар ўйинчокни орқага суриб, бола ҳаракатини янада фаоллаштиришга уриниб кўринг.

Бола қўлига ўйинчок ёки предметни қўйинг – агар бола уларни дархол ташлаб юборса, яна уларни бола қўлига қўйинг ёки бошқа шакл ва оғирликдаги ўйинчок беринг. Агар бола ўйинчокни ушлашга ҳаракат қилмаса, бола қўлини ўз кўлингиз устига қўйинг ва унга ўйинчокни ушлашга ёрдам беринг. Боланинг ўзи ўйинчокларни мустақил ушлай олиш вақтини кутиб, ҳар сафар унга камроқ ёрдам беринг.

Эътибор беринг: ўйинчокни катта шаклда бўлиши керак, бу нафақат ушлаш рефлекторли бўлиши учун, балки бола майда шакллардаги ўйинчокларни ютиб юбормаслиги учун ҳам муҳим.

Болага резина ўйинчоклардан овоз чиқаришни ўргатинг: кўрсатинг ёки ўйинчокни бола қўли билан секин босинг.

Бола эмаклаши учун кўпроқ шароит яратинг ва имконият беринг, қизиқтиринг. Ўйинчокни шундай масофага қўйингки, бола унга озгина ета олмасин ва унга ўйинчокни олишни тавсия этинг. Бола қорнида ётиб, озгина олдинга интилиши ва уни олиши лозим. Агар бир неча дақиқалар ичида бола бу вазифани бажара олмаса, унинг товонига қафтларингизни қўйинг, бола унга тиралиб, предметга етиб олади.

Бола ҳаракатидаги ҳар бир янги босқич унинг ақлий ривожланишидаги янги босқич ҳисобланади.

Бола ўтиришни ўрганганидан сўнг унинг қўллари бошқа предметлар билан янги ҳаракатларни амалга ошириш, уларни янада яхшироқ ўрганиш

ва билиш учун бушайди. Бундан ташқари, ўтирган бола нигоҳида кўпроқ предметлар ва ходисалар пайдо бўлади, атроф-муҳит ҳақидаги таъаввурларнинг захираси ортади.

Шунинг учун боланинг суяк-мускул тизими мустаҳкамланганидан сўнг (одатда, бу 6-7 ойликда рўй беради, сиз шифокордан маслаҳат олишингиз мумкин) уни ўтиришга қизиқтириш ва ўргатиш лозим.

Болалар церебрал фалажи ёки таянч-ҳаракатида турли бузилишларга

эга бўлган баъзи болалар ўтиришни ўрганмаганлиги сабабли доимо ётиш ҳолатида қоладилар. Бунга асло йўл қўймаслик керак! Ўтириш учун махсус кресло сотиб олиш шарт эмас, сиз уни ўзингиз мустақил ҳолда картон қути ёки қўл материалларидан ясашингиз ёки бола атрофига ёстикларни қўйиб, уни ўтиришга ўргатишингиз мумкин.

Болани қандай қилиб ўтиришга ўргатилади.

Болани шундай ўтиргизишингиз керак-ки, оёқлари тиззадан пастга осилиб турсин ва устки қисмга тегмасин. Болага унинг қўлларини ён ёмонга қўйиб, ўтирган жойида унга суянишига ёрдам беринг. Боланинг белини ушлаб туринг ва қўлларини бир неча сонияга олиб қўйинг. Аввалига бола 3-5 дақиқа ўтиради, кейинчалик эса бу вақт кўпайиб боради. Бола ўтиришни ўрганганидан сўнг унга ўйинчоқ олишни таклиф этиб, аввал бир қўлини кейин иккинчи қўлини суяниш ҳолатидан олинг. 9 ойликда бола катталарнинг ёрдамисиз 1 дақиқагача ўтириши мумкин.

Болани қандай қилиб суянчикқа таянган ҳолда ўрнидан туриш, тик туриш ва юришга ўргатилади.

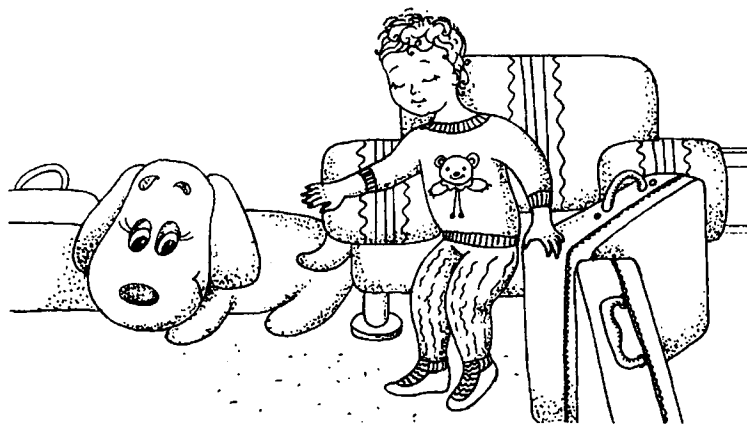
Энг яхшиси, буни бола каравотида ёки манежида бажарган маъқул. Болага каравот ушлагичига суянган ҳолда туришига ёрдам

бериш керак. Бола чўзилиб, тура олиши учун аввалига ўзингиз унинг қўлларини ушлаб туришига ва каравот панжарасига, иложи борича баландрок, ушлашига ёрдам беринг.

Шунингдек, сиз болани қизиқтирувчи бирон бир предметни стул, диван ёки креслога қўйишингиз мумкин, унга бир қўли билан мебелни ушлаб туришига ёрдам беринг. Кичкинтой олдин тиззасида сўнг оёқларида тик туради.

Ушбу кўникмаларни эгаллаб бўлгач, бола мебелни ушлаб юришни ўрганади (аввалига оёқларини ён томонларга тираган ҳолда ҳаракат қилади).

Маълумки, боланинг ақлий ривожланиши барча сезги органларининг қанчалик тўлиқ ишлаш даражасига боғлиқ: бу кўриш, эшитиш, хид ва таъм билишдир. Шунинг учун катталар бола ўрганиши ва оламни билиши учун унга турли предметларни беришлари лозим.

“Бу нима?”

Материал: пат қалам, жун, пахта, ипак, чўтка қоғоз, шилдирик целлофан ва б.

1) Катталар томонидан сезишга мўлжалланган предметнинг номи аталиб, предметлар боланинг қўли, оёғи ва юзига теккизилади.

2) Агарда бола предметни ушлаб, уни бошқара олса, болага предметни мустақил ҳолда ўрганиш тавсия этилади.

“Биргаликда сурат чизамиз”

Материал: рангли бўёқ, оқ қоғоз.

1) Катта одам бола бармоғини ушлаб бўёққа ботиради ва унинг бармоқлари билан қоғозга чизик туширади.

2) Катта одам бола эътиборини жалб этиб, унинг бармоқларини, кафтини, шунингдек, бошқа предметларни, масалан, пат қаламни бўёққа ботириб қоғозга қўяди.

“Иссик-совук”

Материал: муз солинган контейнер, иссик, совук ва илиқ сув солинган шиша ёки пластмасса идиш.

Катта одам бола қўлини навбатма-навбат турли предметга тегилади ва ҳароратни айтади. Бунда ўрнини босувчи сўзларни ишлатган маъқул: «А-А- иссик!»

Сиз ўзингиз бола сезгиларини ривожлантиришга қаратилган кўплаб ўйинларни ташкил этишингиз мумкин!

Барча халқлар болаларининг сеvimли уйинларидан бири – бу “ку-ку” ўйинидир. Юзингизни қўлларингиз билан беркитинг сўнгра эса уларни очиб : “ку-ку” деб айтинг. Сўнгра бола қўллари билан ҳам худди шу тарзда такрорланг, унинг юзлари “пайдо бўлганда” хурсанд бўлганлигингизни кўрсатинг. Сиз ўйинни турли хилда ташкил этишингиз мумкин, масалан, қўлларни очган вақтда турли қувончли ҳолатларни кўрсатиш мумкин.

Кўп ота-оналар бола нутқи икки ёшдан кейин ривожланади деб ўйлашади. Бу хато фикрdir. Бола ҳаётининг биринчи йилидаёқ нутқ фаол ривожлана бошлайди. Болалар шеър ва ҳикояларни қанчалик севиб тинг-

лашларига аҳамият берганмисиз? Кўп ҳолатларда болаларни улар билан овутиш, тинчлантириш, тақиқланган нарсадан эътиборини олиш ва ҳатто яхши овқатлантириш мумкин. Бола туғилган заҳотиёқ (ёки ҳатто ҳомила вақтидаёқ) яхши қофияли шеър ўқиб беринг ёки кўшиқ куйланг.

Илк ёшдаги кичкинтойларни ривожлантириш усулларида бири унинг тана қисмлари билан таништиришдир. Бу болага ўзини шахс сифатида англашини ривожлантиради, унинг диққатини шакллантиради ва мулоқот қилишга ўргатади. Қизиқарли томони шундаки, бола тана қисмларидан айнан юз қиёфасига катта қизиқиш билан қарайди, у инсон қиёфасини қолган барча таассуротлар ичидан ажратиб олади.

Бажарётган ишларингиз ҳақида болага оғзаки тушунтириш бериш жуда муҳимдир. “Биз ҳозир иштончани киямиз, олдин чап оёқни, кейин ўнг оёқни. Энди ботинкачани киямиз ва сайр қилишга борамиз” каби тушунтиришларни бола доимо эшитиши лозим.

Дунёнинг кўплаб мамлакатларида она ва бола артикуляцион ҳаракат ва товушларни қайтариш билан ўйнаши қабул қилинган. Масалан, она лабларини трубка шаклида олдинга чиқаради ва бола унинг орқасидан такрорлайди. Ёки бола товуш чиқаради, она эса такрорлайди. Бу каби ўйинлар болада мулоқот кўникмаларини ривожлантириш учун жуда фойдалидир. Ўйинларни бола ҳаётининг биринчи ҳафтасидаёқ бошлаш керак, бола овоз чиқариш ва “гу-гулаш” вақтидаёқ товушларни бир бирига боғлай бошлайди “о-йй-ий”, “о-т-а-а”, “б-б-у-в-и”, ўз яқинларини турли товушларни ишлатган ҳолда чақиришни ўрганади.

Болага ўз яқинларининг исмларини айтишни ўргатинг. Бола ўз оила аъзоларига қараган вақтда уларни “ўрганеди” ёки улар мулоқотга киришади. Унга қараб “ота – бу ота”, – деб такрорланг сўнгра, боладан: “ота қаерда?”, “Обид қаерда?” – деб сўранг.

Кичкинтой билан “суҳбат вақтида” уни навбат билан гапириш коидасига ўргатинг. Бола бирон бир сўз айтиб, жавоб учун паузани ушланг ва сўнгра унинг ўрнига жавобни айтинг, шундай қилиб болада мулоқотдаги муҳим кўникмалардан бирини шакллантирасиз.

Бармоқлар билан ўйин ҳам муҳим ва фойдали ҳисобланади, “зағизғон-зағизғон, қаерда яшадинг – узоқда”. Нутқ ва майда моториканинг (бармоқ ва билак ҳаракатлари) ривожланиши ўртасида бевосита боғланиш мавжуд.

Бола билан бармоқ ўйинларини ўйнанг.

Бу ўйинда энг асосийси сизнинг актерлик маҳоратингиз ва хиссий ҳолатни ёрқин кўрсата олишингиздир. Шунда бу ўйин кичкинтойингиз ва сиз учун ҳақиқий қувончли ҳамда роҳатли фаолиятга айланади

“Оқ биқин зағизғон”

Зағизғон – зағизғон, қаерда яшадинг – узоқда, бўтқа пиширдинг, болаларни овқатлантинг (кафт бўйича доира ҳаракатида). Унга бўтқа бердинг, бунга бўтқа бердинг (бармоқлар букилади), бунисига эса йўк (бош бармоқ орқага тортилади) – Сен бўтқа пиширмадинг, сув олиб келмадинг, ўтин ёрмадинг – кет бу ердан! (Бармоқни “тортиб олишга” ва болани қулдиришга ҳаракат қилинг)

“Қовурилган кўзикорин”

Бу бармоқ ўрмонга борди, бу бармоқ кўзикорин топди, бири кўзикоринни тозаллади, буниси эса кўзикоринни қовурди, мана буниси бўлса (бош бармоқ) кўзикоринни еб қўйди ва семириб кетди.

“Оила”

Бу бармоқ бувижон, бу бармоқ бобожон, бу бармоқ отажон, бу бармоқ ойижон, бу бармоқ эса ўғлимиз ёки қизимиз, унинг исми...

Шеърни ўқиб туриб, бармоқларни бирин-кетин мушт қилинг ёки аксинча боланинг бармоқларини бирин-кетин очинг.

Сўз ва гапларни белгиланган имо-ишоралар билан бошланг. Масалан, болага “бер” ёки “бу ёққа кел” деб айтиб, унга мос имо-ишораларни ҳам бажаринг. Иккинчи йилнинг ярмидан эса сўзларини имо-ишораларсиз талаффуз қилиб кўринг. Кичкинтой сизни тушунадими? Имо-ишораларни қўллашни давом эттиринг ва яна такрорланг. Вақт ўтиши билан бола нафақат имо-ишораларни тушуниб олади, балки уларни сизнинг ортингиздан такрорлайди.

Нутқ фақат барча эҳтиёжлари кондирилган болада яхши ривожланишини яна бир бор таъкидлаб ўтамиз. Бола ўз онасига ёки ўз яқинларига руҳан қанчалик яқин бўлса, унинг нутқи шунчалик яхши ривожланади. Она болага нутқнинг ривожланиши учун барча материалларни бериб, мулоқотга чиқиши учун мотивларни юзага келтиради ва ривожланиши учун шароит яратади.

Бола билан тез-тез мулоқотда бўлинг. Ўз хиссиётларингизни табиий равишда ифодалашга ва боланинг ҳис-туйғуларига мос равишда жавоб қайтаришга ҳаракат қилинг. Масалан, агарда бола сизни тишласа (бола қўлига тушган барча нарсани тишлаб кўришга ҳаракат қилади), қовоғингизни солиб, қатъиян “йўк, қўлим оғрийди!” – деб айтинг. Агарда бола инжиклик қилса, бирон бир нарсани истеъмол қилишдан бош тортса, “Ў-ўў, қандай бемаза!” – деб ёқимсиз эканлигини бўрттириб кўрсатинг.

Ногиронликка эга бўлган болаларнинг деярли барчаси мулоқот жараёнида кийинчиликларни ҳис қиладилар. Уларга ёрдам бериш учун юз ифодасига алоҳида урғу беринг, ёркин ҳиссий ҳолатда гапиринг (кўпчилик катталар буни ўзлари билмаган ҳолда ҳам бажарадилар). Ўзингизни кузатинг, ўзингиз ойнага каранг. Агарда бола билан мулоқот жараёнида етарлича ҳиссиётли бўлмасангиз, ўзингизда бу кўникма-сифатларни шакллантиришга ҳаракат қилинг. Овоз ва юз ифодасига алоҳида эътибор беринг.

3.3. Алоҳида эҳтиёжи бўлган бола ҳаётининг иккинчи-учинчи йилида ривожланиши

Бола ҳаётининг иккинчи ва учинчи йилида қандай ўзгаришлар рўй беради? Агарда бола ҳаётининг биринчи йилида ўз-ўзи, атроф-муҳитга нисбатан муҳаббат уйғотиш ва шакллантириш муҳим бўлса, иккинчи ва учинчи йилида бола ўзини алоҳида шахс деб англайди ва муваффақият ҳамда муваффақиятсизликлар учун кайғуришни ўрганади.

Бола ўз кечинмалари ва хоҳишларини намоён этишни қандай ўрганса, у боланинг бутун умри давомида сақланиб қолади ва келгусида ўз мақсадига эришиши учун мотивлари қанчалик кучли намоён бўлишини белгилайди. Бу ёшдаги болаларнинг севимли “Мен ўзим” сўзлари тасодикий эмас. Бола ўз олдида турган кийинчиликларни енгиб ўтиб, ўз қобилияти ва имкониятларига ишонч ҳосил қила олиши ҳамда атрофдагилар томонидан тан олинishi лозим. Болани ҳар томонлама ривожлантирган ҳолда қуйидаги йўналишлар бўйича болага имкониятлар беринг: нутқнинг ривожланиши, ўз-ўзига хизмат кўрсатиш кўникмаларини ривожлантириш, предметли фаолиятни ривожлантириш. Қуйида буларни қандай амалга ошириш мумкинлиги ҳақида сўз юритамиз.

Бу ёшдаги бола олдида турган яна бир муҳим вазифалардан бири хатти-ҳаракат меъёрлари ва қоидаларини ўзлаштиришидир. Бу ёшда бола «мумкин эмас» тушунчасини ўзлаштириши лозим. Эсда тутинг: бола учун тақиқлар қанча кам бўлса, шунча яхши. Болага нима мумкин эмаслигини ўзингиз учун аниқ белгилаб олинг ва бунга қатъиян амал қилинг. Тақиқлар жуда кўп ёки улар умуман йўқ. Балки сиз ўз боласига доимо танбех берадиган ҳорғин онани кўрган бўлсангиз керак, бола бу ҳолатда онасининг танбехларига умуман эътибор бермайди ёки қарши чиқади ёки йиғлайди. Бу болага нисбатан аниқ бўлмаган ва қарама-қарши талаблар натижасида

рўй беради. Бола йиғлаб, талаб қилса-да, унинг диққатини бошқа нарсага жалб қилинг ва у хоҳлаган, лекин тақиқланган нарсани олиб қуйинг. Кеча сиз чарчаганлигингиз ёки телефон орқали тинч суҳбатлашишни хоҳлаганингиз учун болага соатни олишга рухсат берганингизни, бугун эса “унинг тарбияси билан” шуғулланишга вақт ажратишингизни бола тушуниб етмайди. Энг яхшиси, боланинг эътиборини тортмаслик учун барча тақиқланган нарсаларни беркитиб қўйинг.

Бу ёшда бола рухсат берилган чегарани белгилай олади. Баъзи ота-оналар бола “уларнинг мустақамлигини текшириб кўради” деб ҳисоблайдилар. Ўз кичкинтойингизни жон-дилдан яхши кўринг, иложи борича, унга кўпроқ танлаш эркинлигини беринг. Унинг ўзига бугун у нима кийиши, қанақа ўйин ўйнаши учун танлаш имкониятини беринг. Бу унинг ўз-ўзини назорат қилишини ривожлантиради, ўз шахсий хатти-харакатларини бошқаришга ўргатади. Болага ҳар доим сиз нима учун у ёки бу ишни қилганингизни ёки нима учун унга рухсат бермаслигингизни тушунтириб беринг.

Кўпчилик “бола кичкина ва у тушунмайди”, деб ўйлайдилар ва у билан ҳисоблашмайдилар. Бу хато фикрдир. Албатта, бола мураккаб фалсафий тушунтиришларга мухтож эмас, лекин оддий нарсалар ҳақидаги маълумотларни доимо олиши зарур.

Бола агар унга ниманидир ман этсангиз, демак шу нарсани бажариш мумкин эмас ёки унинг учун хавфли эканлигигига ишонч ҳосил қилмоғи керак.

Болага бир вақтнинг ўзида иккита топшириқ берманг ёки биринчи топшириқни бажариб бўлмасдан дарҳол иккинчи топшириққа ўтманг.

Бу вақтда оддий, қисқа иборалардан фойдаланинг.

Бундан ташқари, бу ёшда бола ўзи мустақил фаолиятга, яъни ўз-ўзи билан мустақил ишлашни ўрганишига алоҳида эътибор қаратмоқ керак. Бола билан биргаликда ўйинни бошлаб, қисқа муддатда уни ёлғиз қолдириш, бола

ўзи ўйинни давом эттирсин, кайтиб келгач эса у мустақил ўйнаганлигини мактанг, унинг муваффақиятларидан хурсанд бўлинг. Масалан, бола ўзи мустақил ҳолда пирамидаларни тўплагани ёки суратли китобни охиригача қараб чиққанлигини мактанг.

Бу ёшдаги баъзи болаларда уларни тушунмасликлари учун хафа бўлганлиги билан боғлиқ ёки унинг учун одатий бўлмаган вазиятда ўзини йўқотиб қўйиш ва қўрқув туфайли ўзи ҳамда бошқаларга нисбатан тажовузкорлик юзага келиши мумкин. Баъзи болалар бу вазиятда ўзларига зарар етказишлари мумкин: бошини уриши,

чимчилаши, ўзини-ўзи уриши ёки ўзини тишлаши. Бу, албатта, ота-оналарни жуда хафа қилади, улар бу вазиятда бола рухий бузилишга эга, деб ҳисоблайдилар. Бола ёши катта бўлиши ҳамда мулоқот учун кўникмаларни ўзлаштириши ҳамда бошқаларни тушуниш қобилияти ривожланиши билан тажовузкорлик ва ўз-ўзига тажовузкорлик муаммоси ҳал этилади.

Аслида, бола ҳали юзага келаётган вазиятни тушуниб етишни ўрганмади, бошқача айтганда, ўзининг қўркуви, жаҳли ёки хафалигини ифода этишни билмайди. У ўзини ёлғиз, рад этилган ва тушуниб бўлмайдиган, деб ҳис қилади. Болани тушунишга ҳаракат қилинг. Қайси вазиятларда у ўзини шундай тутишини кузатишга ҳаракат қилинг. Балки бола маълум бир вазиятдан ёки бирон бир предметдан қўркиши мумкин. Бу нарсалардан қочишга ҳаракат қилинг. Боланинг сизга етказишни хоҳлаган сигналини таниш ва сизга нимани етказмоқчи эканлигини билиш учун уни диққат билан кузатинг.

Бола ўз жаҳлини ифодалашини учун уни қабул қилиш мумкин бўлган усулларга ўргатинг, масалан, ёстикни уриш, қоғоз йиртиш ва ҳ.к. Бу усулларни боладаги тажовузкорликни енгил қийин бўлган вақтда ишлатинг. Бола ўзи ва бошқаларга зарар етказмаслиги учун ҳамма усуллардан фойдаланинг, лекин унинг диққатини тортмасликка ҳаракат қилинг.

Ва ниҳоят, бу ёшдаги энг муҳим вазифалардан бири – нутқнинг ривожланишидир. Бола нутқи асосан 3 ёшда тўлиқ шаклланган бўлиши керак. Бу нутқ ривожланиши давридаги энг муҳим сенситив даврдир. Агарда бола ҳаётининг биринчи йилида нутқ ривожланиши муваффақиятли ўтган бўлса, яъни бола ўз яқинлари билан мулоқотда бўлишни яхши кўради, оддий илтимосларни тушуна олади ва бажариши мумкин, имо-ишораларни кўллаш олади, оддий такрорланувчи сўз бирикмаларини талаффуз қила олади, шеърларни қоникши ҳосил қилган ҳолда тинглайди, ўйинчоқ ва суратларни қизиқиш билан томоша қилади. Демак, кейинги босқичга ўтиш учун вақт келди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бола билан мулоқот, унинг нутқини ўстириш тинч ва шовқин-сурон бўлмаган вазиятда ўтиши лозим. Агарда хонада мусиқа баланд овозда бўлса, ёки бошқа шовқинли товушлар мавжуд ёки она бошқа киши билан суҳбатда бўлса, бу вазиятда, албатта, муваффақият қозониш қийин. Тинч хонада бевосита болага мурожат этинг, мулоқот вақтида унга ўз ҳиссиётларингизни етказишга ҳаракат қилинг, шу билан бир вақтда, мимика ва имо-ишоралардан фойдаланинг.

1. Болани таниш предметларни кўрсатишга ўргатинг. Аввал бола ёки ўз тана қисмларингизни кўрсатинг ва уларнинг номларини айтинг, сўнгра боладан у ёки бу тана қисмини кўрсатишини сўранг. “Мана Обиднинг кўзлари. Кўрсатгин, сени кўзларинг қани?”

2. Бола талаффуз этаётган сўз ва ибораларга эътиборли бўлинг. Балки бола маълум бир сўзнинг ўрнини босувчи сўзларни ишлатаётган бўлиши мумкин. Масалан, кичкинтой “тяй-тяй” – деб (чой сўзидан) сўраши мумкин. Боланинг илтимосига жавоб беринг ва уни сўз орқали қўллаб-қувватланг. Бола ўзининг илтимосини сўз ёки имо-ишоралар орқали ифода қилса, боланинг “кўзи орқали” ўқиманг.

3. Ёрқин суратли, хайвонлар, қушлар чизилган ёки предметлар кўрсатилган бир неча картон, кичик шеърлар берилган китоб сотиб олинг. Ҳар бир саҳифада биттадан ортиқ сурат бўлмаслиги керак. Бу каби китобларни сиз ўзингиз мустақил ҳолда ҳам тайёрлашингиз мумкин. Шеърнинг охиридаги товушларга таклид қилиш керак. Масалан: Арча ва қайрағочлар орасида бузукча онасини йўқотиб қуйди.

“Онам қани, тушунмадим?”. Жавоб тарикасида сигир “МУ!” деб жавоб қайтаради.

Аввал китобдаги ҳамма шеърларни бола билан биргаликда ўқинг. Товушга тақлид қилинган жойларни алоҳида ҳиссиёт билан ва ифодали ўқинг, бир вақтда китобдаги суратни кўрсатинг, бу болада кизикиш уйғотсин. Бир неча вақтдан сўнг тақлид товуш учун пауза қилинг, бола шеърни ўзи яқунлаши учун имконият беринг. Бола товушни такрорлашга ҳаракат қилса, ҳаттоки товуш ўхшаш чикмасида, уни мактанг.

4. Бир хил қахрамонлар иштирокидаги, турли ҳаракатларни бажарган ҳикоя ёки Илк китоб сотиб олинг ёки ўзингиз картондан тайёрланг. Турли предметлар кўрсатилган китобни юқорида кўрсатилган тамойил асосида ўқинг. “Айик – бай-бай, айик – ням-ням. Айик – кўп-кўп. Айик – топ-топ”. Ўзингиз ва кичкинтойнинг ҳаракатларига бир хил сўзлар билан изох беринг. Худди шу ҳаракатларни бажариш ва сўзларни талаффуз қилишни бошлаб, болага ҳаракат ва сўзларни тугатишни тавсия этган ҳолда унда кизикиш уйғотинг.

5. Сайр вақтида бола билан биргаликда ўйнаб, унга яхши қофияли шеърларни ўқинг ва унга шеърлардаги енгил талаффуз этиладиган, бир хил мураккабликдаги қаторларни тугатишни тавсия этинг

Бола ўрнини босувчи сўзларни ишлатишни ўрганганидан сўнг икки сўздан иборат бирикмаларни кура олиши мумкин, унинг луғат бойлиги ортиши ва боғланган нутқнинг ривожланиш жараёни бошланади. Бу жараён мулоқотсиз ва тафаккурнинг ривожланишисиз амалга ошиши мумкин эмас ва тўғридан-тўғри уларнинг муваффақиятига боғлиқдир.

Сўзлар ҳиссиётли мазмунга эга бўлган вақтдагина мазмун ва моҳиятга эга бўлади. Шунинг учун ҳам болага атроф-муҳитни билиши учун иложи борица кўпроқ имконият бериш зарур.

Одатда, ота-она бола ҳаётининг биринчи йилида уни янги нарсалар билан таништириш имкониятидан инстинктив равишда қувонадилар. “Қара, қанақа ажойиб кучукча! Кучукча вов-вов. Кучукчанинг думи, қўли ва тиши бор”. Бу хатти-ҳаракат кейинчалик сўниб боради. Бола тарбиясида кузатувчанликни ривожлантириш учун турли предметларни, тирик ва нотирик табиатни биргаликда ўрганиш бола ривожланишидаги самарали шартларидан ҳисобланади.

Бармоқли ўйинларнинг яна бир варианты «сояли театр» ҳисобланади. Девордаги сояда ўйнаб, бола билан биргаликда турли қизиқарли шаклларни ўйлаб топиш мумкин. Масалан, кўрсатгич, ўрта ва номсиз бармоқни букиб, кичик бармоқни суриб, катта бармоқни ярим шаклда юқорига қўтариб «кучукча» шаклини яратиш мумкин.

Ўз-ўзига хизмат кўрсатиш кўникмаларини ривожлантириш: Болада ушбу кўникмалар шаклланишининг аҳамиятини қайта баҳолаш қийин. Ўз-ўзига хизмат кўрсатиш кўникмаларини эгаллаш билан болада йирик ва майда моторик ҳаракатлар, кўргазмали-ҳаракатли тафаккур, ўз-ўзига бўлган ишонч ва мақсадга йўналганлик ривожланади.

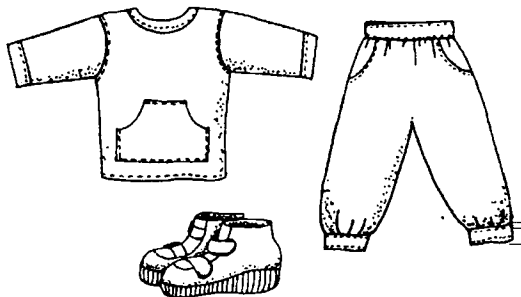
У қийинчиликларни енгиш ва бундан қувонч олишни ўрганадилар. Ота-онанинг вазифаси болани мустақил ҳаётга тайёрлашдан иборатдир. Бу, албатта, тўлиқ ёки ҳатто катта маънода ривожланишида алоҳида хусусиятга эга бўлган болаларга ҳам тегишлидир.

Лекин, афсуски, айнан шу тоифадаги болаларнинг ота-оналари керагидан ортиқ даражада ғамхўрлик кўрсатишга мойил бўлиб, ўғли ёки қизининг ўзи мустақил бажаришни ўрганиши мумкин бўлган вазифаларни ўзлари бажарадилар. Бу боланинг руҳий ва жисмоний ривожланишига катта зарар етказиши мумкин. Бола қарам бўлиб, сушт ва бефарқ бўлиб қолиши мумкин: «Менга буни бажаришни нима кераги бор, барибир ҳеч нарса чиқмайди».

Кичкинтойингиз вазифани бошқа болалардан фарқли равишда ёмонроқ ёки узоқ муддат бажарадиган бўлса, ҳеч кўркинчли жойи йўқ. Вақти келиб у вазифани мустақил бажаришни ўрганади. Ўз-ўзига хизмат қилишнинг у ёки бу кўникмаларини шакллантирган ҳолда боланинг диққатини охириги олинган натижага қаратиш ва у билан биргаликда қувониш лозимдир.

Ҳеч қачон болани ўзи хоҳламаган, ўжарлик ва қайсарлик ҳолатида бирон ишни бажаришга мажбур этманг. Унинг диққатини бошқа нарсага тортинг, керакли ҳаракатларни ўзингиз бажаринг ва кейинги сафар яна қайтариб кўринг. Ҳеч қачон болани бирон бир ишни бажара олмаганлиги учун уялтирманг ва тергаманг, чунки бу ёшдаги бола учун фақат зарар келтиради.

Ҳаракатида бузилиши бор бола учун ўзи кийиши ва еча олиши мумкин бўлган кийим сотиб олинг. Бу каби болалар учун энг яхшиси илгаклари йўқ трикотаж кийим, “ёпишқокли” оёқ кийимлар қулайдир.

Предметли фаолиятнинг ривожланиши: Предметли фаолиятнинг ривожланиши жараёнида бола уни ўраб турган атроф-муҳит ва предметларнинг хусусиятлари ҳақида жуда кўп маълумотларни олиши зарурдир. Лекин энг асосийси билиш жараёни болага каттга қувонч бахш этиши керак. Шунинг учун ҳам таклиф этилаётган барча ўйинчоқлар бола “хоҳиш”ига мос келиши лозим.

Болага ҳеч қачон бир вақтнинг ўзида бир неча ўйинни таклиф этманг. Энг яхшиси бола ўзи ўйинни мустақил ташкил эта олишга интилишидир. Ўйин тугагач ўйинчоқларни жойига олиб қўйинг, бу болага ўйинчоқнинг қимматини кўрсатади. Бола қизикмаган ўйинни ўйнашга мажбур этманг. Эсда тутинг, болада у ёки бу кўникмани шакллантиришдан кўра унда билиш қизиқишларини уйғотиш муҳимроқдир. Бу мақсадга эришишнинг усулларида бири – олдинга қўйилган вазифани ҳал этишда ўз қувонч ва хайратланишини ёрқин кўрсатган ҳолда бола билан биргаликда янги ўйинларни ўйнанг.

Шундай қилиб, бола 2-3 ёшда предметларнинг қандай асосий хусусиятларини ўзлаштириши лозим? У амалиётда ҳажм тушунчасини (кичкина предметлар катта идишларга сиғиши мумкин, тескариси эмас) ўзлаштириши керак. Бу тушунчани шакллантириш учун ўйин – турли ҳажмдаги предметлар, улардан минора қуриш ёки бир-бирини устига қўйиш: қути, стакан, матрёшка, кўғирчоқ ва унинг каравот, машиналар ва улар учун гараж. Бу

нарсаларни дўкондан харид қилиш шарт эмас: болалар, одатда, “ҳақиқий” предметларни яхши кўришади. Масалан, турли катталиқдаги кастрюллар, ҳажм тушунчасини шакллантириш учун жуда қулай предмет, бундан ташқари, ундан жуда яхши шовқин чиқади!

Шакл тушунчасини шакллантириш учун турли

қўшимча илова ва нарса ҳамда пирамидалар зарур. Бу турли кесикларга эга бўлган доска ва унга қуйиладиган (доира, квадрат, учбурчак – билиш учун энг оддий шакллар) “почта кутиси” (шаклларни қутига ташлаш учун шакллар шаклидаги тешикли қути ёки шар), турли шаклдаги учбурчак, доира, квадрат стержен ва ғилдирак, яъни мос келувчи пирамидалардир.

Предметларнинг ҳаракатланиш хусусияти билан боғлиқ тушунчани болаларнинг севимли ўйини бўлган “тортувчи” ва “итарувчи” – арава, машина, яъни ҳаракатланувчи ўйинчоқлар орқали шакллантириш мумкин. Уларни ип билан тортиш ёки кичкинтойнинг ўзи машинани орқасидан суриши ёки итариши билан ҳаракатга келтиради ёки бу қўғирчоқ қоляскаси ҳам бўлиши мумкин. Предметларнинг оғирлиги ва ҳаракати ўртасидаги фарқни билиши ва ҳис қилиши учун ҳаво шари ёки копток билан ўйнаш, резинали ёки сувга чўқадиган предметлар билан ўйнаш каби сиз ва фарзандингизнинг фантазияси айтиб турадиган кўплаб ўйинларни ташкил этиш мумкин.

“Қурол”ни ишлатиш – бола тафаккури ривожланишининг яна бир босқичи ҳисобланади. Қум ёки круппалар ёки қумли на-

борлар билан ўйин энг яхши ўйин ҳисобланади (грабл билан ерни текислаш, челақка қум солиш, белкуракча билан текислаш ёки босиш, сеткадан ўтказиш, турли шакллар билан “минорачалар” тайёрлаш). Бошқа варианты – болға билан уриш, сувдан қошиқ билан турли предметларни тутиш, сувни бир идишдан иккинчи идишга солиш ва бошқа меҳнат қуроллари ҳамда мосламаларини ишлатишни талаб этувчи ўйинлар. Албатта, боланинг кундалик ҳаётида ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмаларини шакллантириш ҳам кўплаб меҳнат қуроллари ва мосламалари билан боғлиқ.

Боланинг интеллектуал ва мотор ҳаракатларининг ривожланишида сурат чизиш жуда фойдалидир. Бола қалам ёки ручка билан ҳар хил чизикларни чизсин, нафақат мўйқалам, балки бармоқлари билан ҳам бўёқдан фойдаланиб, сурат чизсин.

Бирор нарсани яшаш майда мотор ҳаракатларни, кўрғазмали-ҳаракатли тафаккур ва ҳаёлни ривожлантирган ҳолда бола ривожланишига катта ҳисса қўшади. Агарда сиз ҳамирдан бирон бир нарса тайёрламоқчи бўлсангиз, бола эътиборини бу жараёнга жалб қилинг. Бу унинг интеллектуал ривожланиши учун озик ҳисобланиб, бола билан муносабатларингизни янада мустаҳкамлайди.

Ва ниҳоят биргаликда қуриб-ясанг. Бу ёшдаги болалар учун қуриш-ясашда энг яхши восита – ёғоч ғиштлар ҳисобланади (ғишт, кубик, конус, шар, пластинкалар ва ҳ.к.).

Албатта, ҳар қандай қуриш-ясаш бола учун яхши машғулотдир. Лекин фақат шу машғулот боланинг кўз билан чамалашини, майда моторик ҳаракатларини, кўрғазмали-ҳаракатли тафакқурини, ижодий қобилиятларини ва тасаввурини ривожлантиради. Бундан ташқари, амалиёт шуни кўрсатади-ки, болалар бу каби ўйинларни бошқа қуриш-ясаш ўйинларидан кўра яхшироқ қурадилар ва уларни бир неча йил давомида ўйнашади. Агарда бирон бир сабаб билан ёғоч ғиштларни сотиб ололмасангиз, сиз уларни тайёрлаш учун устахонага буюртма беришингиз мумкин.

Қуриш-ясаш машғулотидаги энг қизиқарли усулларида бири – кубиклардан минора қуришдир. Болага уни қандай қуришни ўргатинг. Сиз кимнинг минораси баланд деб мусобақа ташкил этишингиз мумкин, фақат керагидан ортик машғул бўлиб қолманг, болани ютиши учун имконият беринг. Унинг муваффақиятларидан қувонишни унутманг!

3.4. Алоҳида эҳтиёжи бўлган бола ҳаётининг тўртинчи-олтинчи йилида ривожланиш

Ушбу ёшдаги болаларнинг асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

1. Бошқа болалар билан мулоқотга киришиш ва улар билан ўйнай олиш;
2. Ўз фаолиятида ўз-ўзини назорат қилиши ва ўз-ўзининг бошқарувини ривожланиши, унинг мақсадга йўналганлиги ва эркинлигини ривожланиши, мустақил ҳаракатларнинг янада ривожланиши ва ўйин қоидаларига риоя қила олиш.

Шундай қилиб, бола ҳаётининг 3-чи йилида у ўзини ҳурмат ва эътибога лойиқ, белгиланган ҳуқуққа эга бўлган шахс деб билиши, у гўзал оламда яшаётганлигини ҳис қилиши, жуда кўп қизиқарли вазифа ва қийинчиликларни енга оладиган инсон сифатида билиши зарурдир.

Лекин, шу билан бирга, агарда эътибор берган бўлсангиз, кичкинтой бошқалар ҳам худди шундай ҳурматга эга бўлиши, ўз ҳуқуқ ва қизиқишларига эгаллиги ва бу билан ҳисоблашиш кераклигини қабул қилишга ҳали тайёр эмаслар. Айнан мана шу тушунча 6 ёшли болада шаклланиши керак. Бола бошқалар билан мулоқотдан қувона олиши, бошқаларнинг ҳисларини тушуниши ва ҳамдардлик билдира олиши жамиятда мавжуд қоида ва меъёрларни тушунишга ўрганиши ҳамда уларга риоя қилиши, ўз фаолиятини режалаштириш ва ташкил эта олишни ўрганиши лозим.

Буни қандай амалга ошириш мумкин? Биринчидан, болани бошқа болалар ва тенгдошлари билан биргаликда ўйнаш имконияти билан таъминланг. Ўйин боланинг интеллектуал ва ҳиссий эҳтиёжларини қондиради, унинг шахсини ривожлантиради.

Ўйин жараёнида у бошқалар билан ҳисоблашишни, ўйин қоидаларига амал қилишни ўрганади. Ўйин қоидаларига амал қилишни ўрганиш – ушбу даврнинг асосий вазифаларидан бири бўлиб, мактаб таълимига асос солади.

Айнан ўйин жараёнида бу қобилиятларни ривожлантириш енгил кечеди. Ўйин жараёнидаги қоидаларга бўйсунуш боланинг ижодий қобилияти ва мустақил ҳаракат имкониятларини чегараламайди, қийинчиликларни енгил имкониятлари билан таъминлайди. Ўйин боланинг асосий фаолияти сифатида тасодифан таъкидланган эмас, албатта, бола ҳуқуқлари

бўйича Конвенция эса унинг ўйнаш ҳуқуқига эга эканлигини янада мустаҳкамлайди.

Ривожланишида баъзи бир бузилишларга эга бўлган болаларнинг ўйин фаоллиги, айниқса, ментал муаммоларга эга бўлган болаларда катта кийинчилилик билан шаклланади.

У тенгдошлари билан мулоқот ўрнатишга қийналади, ҳамдардлик билдириш, бошқаларнинг ҳисларни тушунишни ривожланиши орқада қолади. Агарда болага керакли ижтимоий кўникмаларни шакллантиришига кўмак берилмаса, бола ёлғизликда қолади ва унинг ривожланиши янада орқада қолади.

Ногиронликка эга бўлган ота-оналарни ўз кичкинтойларини хафа қилишлари ва уни бошқалар тушунмаслиги, болани ажратиб қуйишларидан хавотирга тушишлари, табиий ҳолдир. Лекин бола айнан шу оламда яшашни ўрганиши лозим ва унинг учун бошқа йўл шунчаки мавжуд эмас.

Бошқа болаларни “алоҳида” бола билан мулоқотга киришишни, уларга қандай қилиб ўзларини тутишлари, агарда лозим бўлса қандай қилиб унга ёрдам беришлари мумкинлигини ўргатиш лозим. Агарда болани оддий болалар мактабгача таълим муассасасига беришга ҳал қилган бўлсангиз, бу жуда ажойиб фикр.

Дефектолог-мутахассис билан маслаҳатлашиб кўринг, уни оддий болалар мактабгача таълим муассасасига бериш мумкинми, болага махсус педагогик-коррекцион ёрдам керакми?

Бу ёрдам айнан нимадан иборат бўлишини аниқланг. Сиз очик маслаҳат олиш ҳуқуқига эгасиз, чунки сиз учун ҳаммаси ойдин бўлиши керак. Кўплаб мутахассислар болани фақат бошқа болаларга ўхшамаганлиги тугайли беихтиёр махсус мактабгача таълим муассасасига йўллайдилар.

Болани яширманг – бу билан унинг ривожланишини орқага сурасиз ва келажакда бахтли бўлиш имкониятидан маҳрум этасиз.

Бола билан қанақа ўйин ва қандай ўйнаш керак?

Ролли-сюжетли ўйинлар –ҳаётнинг ўзи болага ўйнаш имкониятини беради. “Дўкон”, “Мактаб”, “Доктор” ўйинлари ва бошқалар боланинг ижтимоий мослашувини янада орттиради.

“Она-қиз” ўйини ҳаммага маълум. Ногиронликнинг оғир шаклига эга бўлган бола ҳам бу ўйинда қатнашиши мумкин. Ривожланишида бузилишга эга бўлган болани ўйинга қўшиш билан нафақат унга, балки бузилишга эга бўлмаган болаларга ҳам ёрдам бераётганлигингизни ёдда тутинг.

Сиз уларга ўзаро ёрдам ва ўзаро тушуниш кўникмаларини ривожлантиришга ёрдам берасиз, инсон шахсига унинг бошқаларга ўхшаш ёки ўхшамаслигидан қатъи назар ҳурматда бўлишни, дунёни турли томонларини идрок этишга ўргатасиз. Маълумки, болалар мактабгача таълим муассасасида ривожланишда орқада қолган ва ривожланиши меъёрда бўлган болалар биргаликда трабияланидилар ҳамда бу ҳар икки тоифадаги болаларнинг ҳам жуда яхши ривожланишларига имкон беради.

Қуриш-ясаш – бу ёшдаги боланинг интеллектуал ривожланишини таъминловчи асосий усуллардан бири ҳисобланади. Қуриш-ясаш машғулотининг бир неча турлари ажратилади. Булар тақлид қилиш, намуна бўйича, сурат ва модел бўйича турларидир. Машғулоти ҳар доим 2-3 предметли оддий қурилмалардан бошланг.

Тақлид қилиб қуриш-ясаш қуйидагича ташкил этилади. Ёғочли қуриш-ясаш шакллари тенг қисмга ажратинг, керакли деталларни ажратиб олинг ва боладан худди шунақа деталларни топишини сўранг.

Агарда бола вазифани бажара олса уни мактанг, агарда бажара олмаса унга ёрдам беринг. Қадам ва қадам ўйланган қурилмани қуриш. Натижада сизлар иккита бир хил қурилишга эга бўласизлар. Биргаликда қувонинг.

Намуна бўйича қуриш – кейинги қадам. Энди сиз болага ўз қурилмангизни тайёр ҳолда кўрсатинг ва ундан ҳам худди шунақа қурилмани қуришни сўранг. Керак бўлса унга ёрдам беринг.

Сурат бўйича қуриш – бола учун янада мураккаб вазифадир. Болага қурилиш керак бўлган предметнинг тасвири берилади, суратда барча деталлар кўриниши керак ва бола худди шундай қурилмани куради.

Қуриш-ясашнинг янада мураккаб тури – модел бўйича қуришдир. Лекин айнан шу тип бола тафаккурининг ривожланиши учун алоҳида қимматга эгадир. Ушбу усулда болага тайёр модел берилади, лекин бунда алоҳида қисмлар кўринмаслиги керак, бола эса унга қараб керакли қурилмани ясайди.

Агарда инсон ва ҳайвонларнинг кичкина шаклларида фойдаланилса куриш-ясаш машғулоти янада қизиқарли бўлади. Уларни курилиш жараёнига киритиш ва мақсадга қаратилган ҳолда керакли объектни куриш мумкин. Бу боланинг мотивациясини янада оширади. “Кел айикчага стулча курамиз, у жуда чарчади ва у ўтиришни хоҳлайди”.

Ривожлантирувчи ўйинлар.

Ривожлантирувчи ўйинлар сифатида юкоридаги бўлимларда тавсифланган ўйинлардан фойдаланиш мумкин. Шунингдек, “Сехрли копча”, – деб аталувчи (бошқа предметларнинг ичидан пайпаслаб ушлаган предметнинг номини айтиш керак), “кимга нима тўғри келади” (турли ҳайвонлар учун ўйчалар турли касб эгалари учун меҳнат куруллари, она ва болалар), “намунага кўра нақшларни теринг”, “жуфт суратлар” (худди шунақасини топ) ўйинларини ташкил этиш мумкин.

Ўз-ўзига хизмат кўрсатиш кўникмаларини ривожлантириш

Бу ёшдаги болалар ўз фаолиятларини мустақил ташкил эта олмайдилар. Унга ўз фаолиятини мустақил ташкил этишни ўргатиш учун янги вазифаларни тушунтириш ва изоҳ бериш ҳамда биргаликда бажаришдан бошланг. Масалан, болага ўз хонасини йиғиштиришни ўргатишдан бошланг:

- **Мақсад кўйинг:** “Кел, биргаликда сенинг хонангни тартибга соламиз. Хона тоза-озода бўлса, қандай ёқимли”.
- **Режа тузинг:** “Аввал ўйинчоқларни қутига жойлаштирамиз. Сўнгра китобларингни китоб жавонига тахлаймиз. Кейин эса кийимларингни жавонга жойлаштриб, чангларни артамиз ва полни ювамиз”.
- **Режанинг ҳар бир қисми амалга ошиши билан уларга изоҳ беринг ва уларни баҳоланг.** “Мана, ўйинчоқларни йиғиштирдик, хона тартибга келди”. “Китоблар китоб жавонига жойлашмаяпти, демак китобларни тартиблироқ жойлаштириш керак. Яна бир марта жойлаштиришга ҳаракат қилиб кўр”.
- **Натижаларни баҳоланг ва вазифани амалга оширишнинг бошланишида унинг ёрдами атиги битта ўйинчоқни қутига жойлаштиришдан иборат бўлган бўлса-да, болани, албатта, мақтанг.**

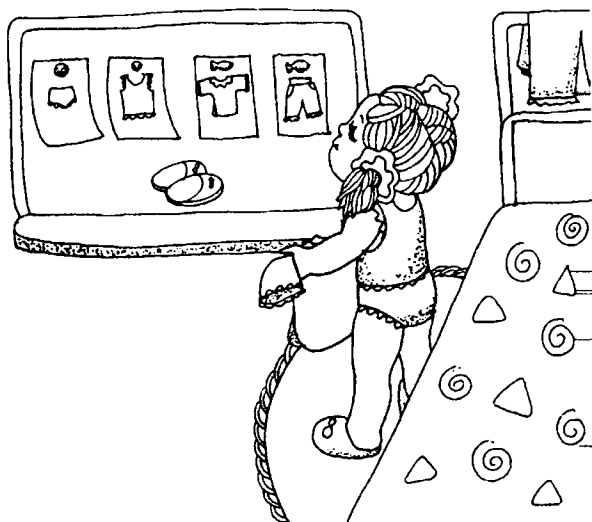
Албатта, вазифаларни амалга оширишнинг бошланишида барча топшириқларни ўзингиз бажарасиз, лекин вақти билан бола бажариши керак бўлган вазифаларни унга кўпроқ юкланг. 6 ёшли бола ўз хонасини мустақил ҳолда тартибга сола олади.

Кичкинтой белги-ланган тартибга мослашганидан сўнг унга савол беринг ва ундан жавоб беришни сўранг: “Биз ўйинчоқларни йиғиштирдик. Энди нима қиламиз?”

6 ёшда бола ўз хатти-ҳаракатини бошқариши учун нутқдан фойдалана олиши, ўз ҳаракатларига мустақил изох бера олиши керак. Ушбу кўникма унга мактаб таълими учун зарур бўлади.

Худди шу тарзда бола-нинг уйқудан уйғониши, кийиниши, ювиниши ва нонушта қилишлари ва бошқа кундалик ишлари, ўйинларини ташкил этишга ёрдам берасиз.

Ментал муаммоси бор болаларни ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмаларининг оддий турларини шакллантириш учун кўргазмали айтиб туришдан фойдаланишингиз мумкин. Масалан,

бола билан биргаликда суратли “кийиниш учун кўлланма”. Қўлланмада суратлар навбатма-навбат келади: труси-майка-колготки-кўйлак-шим-сви-тер-ботинка.

Нутқнинг ривожланиши

Уч ёшда боланинг нутқи асосан шаклланиб бўлади. Бола нутқининг грамматик қўрилишини ривожлантириш, сўз бойлигини орттириш давом этади ҳамда ўқиш ва ёзиш таълимига тайёргарлик жараёни боради. Буни қандай амалга ошириш керак?

Биринчидан, ўз нутқингизга эътибор беринг. Сўзларни қисқартирманг, эркаловчи, лекин тўлиқ талаффуз этилмайдиган сўзларни ишлатманг, сўзларни доимо тўғри талаффуз этинг.

Иккинчидан, ҳаракатларни вақтда ифодаловчи феъллар билан танишиш учун суратлардан фойдаланинг (ўғил бола ўйинчоқларини йиғиштиради. Ўғил бола ўйинчоқларини йиғиштирмоқда. Ўғил бола ўйинчоқларини йиғиштирди), сон-миқдор (копток-коптоқлар, кўғирчок-кўғирчоклар), йўналиш бўйича кўрсаткичлари (айиқ столнинг устида, айиқ столнинг остида, айиқ столнинг ёнида). Олдин ўзингиз ҳамма сўзларни талаффуз қилинг, сўнгра боладан сурат асосида саволларга жавоб беришни сўранг.

Учинчидан, болани сўзлардаги товушлар билан таништиринг. Бу болани ўқиш ва ёзишга тайёргарлик кўриши учун муҳимдир.

1. Кўчада кетаётиб ким кўп товушларга сўз топа олиш ўйинини ўйнанг. Масалан, “м” товуши: машина, мотор, магазин, материал.
2. “з” товуши бор сўзларни эшитган вақтда қарсак чал
3. Товушлардан сўз бирикмаларини туз “агарда “м” ва “и” товушларини қўшсак нима ҳосил бўлади?”
4. ОЛ ва МА бўғинларини қўш, ҳарфларни эмас, балки айнан товушларни талаффуз қил. “МЭ сўзини топ. КА ва ТЭ ларни қўш”, — деб айтиш нотўғри.
5. Талаффуз қилиниши бўйича яқин сўзларни топ, “тол-сол”, “туз-куз”.
6. Балик, денгиз, том, девор сўзларида қандай товушлар борлигини айт.
7. Копток сўзидаги охириги товушга сўзларни топ.
8. “Пар” сўзидаги охириги товуш иштирокидаги ҳайвонлар номини эсга ол (Шер, йўлбарс...)

9. Биринчи ва охириги товуши “к” бўлган сўзларни топ (кўлмак, копток...) ёки биринчи товуш “т” охиригиси “ғ” бўлган сўзларни топ (тоғ, боғ...)
10. Агарда “хо” товушларига бошқа товушларни кўшсак нима бўлади? (хор, хом...)
11. Шундай гап тузгинки, ҳамма сўзлар “о” товушидан бошлансин. (Олим олмани олди)

Бола товушлар учун сўзларни топиш, товушларни бўғинларга кўшишни, бўғинларни эса сўзларга кўшишни ўрганганидан сўнг оркага қайтинг, яъни сўзларни бўғинларга, бўғинларни эса товушларга ажратинг. Сўнгра гаплар тузишни ва гапларни қисмларга ажратиш буйича ишланг.

Яна бир марта эслатиб ўтамиз, энг асосийси, тўғри нутк эмас, балки бола бошқалар билан мулоқотда бўлишни ўрганиши ва мулоқот эҳтиёжларини қондира олишидир.

Агарда интеллектуал оркада қолиш ёки ҳаракат аппаратининг оғир шаклдаги бузилиши бўлса, бола нутққа эга бўлмаса, унинг ривожланиши учун саъй-ҳаракат қилиш керак эмас. Махсус педагог ёки логопед билан маслаҳатлашинг,

коммуникациянинг қайси туридан фойдаланган маъқул: имо-ишора, мимика нутки, пиктограмма, блисс-рамзлар ёки сўз бирикмалари ёзилган махсус мослама ускунадан, қайсики бола керакли тугмага босиб, ўз фикрини баён эта олади.

Эшитишида муаммоси бор болани имо-ишора-мимика нутқига иложи борича вақтлироқ ўргатинг (буни нафақат бола, балки ота-она ҳам ўрганиши керак бўлади).

Эсда тутинг, йиллар давомида бузилишларни тўғрилаш, нуткни шакллантириш учун саъй-ҳаракат қилиб, бола ривожланиши учун қулай бўлган сензитив даврни ўтказиб юборасиз. Уннинг ривожланишида иккиламчи бузилиш – рухий ривожланишдан орқада қолиш, шахсий-ҳиссий бузилиш шаклланади.

Ва ниҳоят, ривожланишида алоҳида хусусиятга эга бўлган болаларнинг ота-оналари унинг тарбияси ва ривожланиши буйича эксперт бўлиб шаклланадилар. Ахир, ҳеч бир мутахассис болани ўз ота-онаси каби тушуна олмайди, она болани тартиб-интизомга, ўз-ўзига хизмат қилиш кўникмаларини ривожлантиришга ўргатиш жараёнининг муҳим томонлари ва бошқа жиҳатларини яхши билади.

Шунинг учун муаммолари ўхшаш бўлган оналарнинг бир-бирлари билан мулоқотда бўлишлари ва ўз тажрибалари билан бўлишишлари, бир-бирларини қўллаб-қувватлашлари жуда муҳимдир. Ота-оналарнинг ўзаро ёрдам гуруҳи асносида жуда кўп ишларни амалга оширишлари мумкин: уйда кичик-мактабгача таълим муассасаси шаклида болага қараб туриш учун навбатчиликни ташкил этиш, болалар бир-бирлари билан дўстлашишлари ва мулоқотда бўлишлари учун биргаликдаги байрамларни ташкил этиш.

Ота-она ўз муаммолари билан ёлғиз қолмаслиги зарур, мутахассислар, кариндош ва яқинлари ҳамда алоҳида ёрдамга муҳтож болаларнинг ота-оналари орасидан ўз иттифоқчиларини фаол кидириши лозим. Дунёда кичкинтойга бахтли ва муваффақиятли бўлиб вояга етишига ёрдам беришдан кўра муҳимроқ нарса йўқ, сиз эса бу йўлда ёлғиз эмассиз!

ГЛОССАРИЙ

АУТИЗМ. Сўнги тадқиқотларга мувофиқ бу касаллик кўпроқ атроф-муҳитдаги муаммолар туфайли юзага келадиган касалликлар туркумига киради (environment). Атроф-муҳит тушунчаси остида озука, дори-дармон, ҳаво, сув, организмга керакли тўйимли микроэлементларнинг кириши, атрофдаги борлиқда токсинларнинг мавжудлиги, умуман олганда, бизни ўраб турган барча нарса ўзида инсон учун потенциал хавфни олиб юриши ва муаммо манбаи бўлиши мумкин. Авваллари аутизм фақат психиатрик ёки психологик муаммо ҳисобланарди, уни ҳатто шизофрения касаллиги билан етарлича адаштирардилар. Кейин ҳаммасида болага етарлича эътибор ажратмаган ота-оналарни айблардилар. Ҳозир ҳам оналарни уларнинг айбдор эканликларига ишонтиришга уринадиган психотерапевтлар бор. Болаларнинг эрта аутизми (Autism Spectrum Disorder, ASD) – бу нутқ малакаларининг шаклланишида ортда қолиши, мулоқотдаги муаммолар ва қатор стереотипли одамларнинг мавжудлиги билан характерланадиган касалликлар гуруҳи. *10 йиллар олдин аутизм даволаб бўлмас касаллик ҳисобланарди, ҳозир ҳам “муваффақият тарихи” вақти вақти билан юзага чиқиб туради. Бироқ айни дамгача бундай галаба – сенсация, ва ҳар гал бу галаба жуда ва жуда қийинчилик билан қўлга киритилади. Ота-оналар ва мутахассисларнинг қанча кўп кучни ишга солсалар, муаммо қанча тез пайқалса, шунчалик натижаси яхши бўлади. Барча тадқиқотлар бу ҳақда гувоҳлик беради.*

Аутизмнинг симптомлари куйидагилардир: алоқа қобилиятининг яққол ифодаланган бузилиши; тана алоқаларидан кўркиш; мулоқот қобилиятининг бузилиши; стереотипли машғулотлар; ўзгаришдан кўркув; овқатланиш ва уйку билан муаммолар, хавфни олдиндан кўра билишга лаёқатсизлик; ҳақиқатни бошқача қабул қилиш (аутизми бўлган болалар ҳар доим ҳам бошқалар каби эшитмайдилар, ҳидни сезмайдлар, кўрмайдилар ва ҳис қилмайдилар).

Аутизми бўлган болалар билан ишлаш ва ўқитишда уларга ёрдам бериш ҳамда муваффақиятларини рағбатлантирганча уларни кўпгина фойдали ва ёқимли машғулотларга ўргатишингиз мумкин. Ривожланишида муаммоси бўлган болаларга хос эгилувчанлик ва ҳиссиётлилиқ муаммолари вужудга

келиши мумкин. Уларга таъсирчанлик етишмайди, шунга ўргатиш керак. Аутизми бўлган кўпчилик одамлар агар уларга баробар талаблар қўйсангиз ва уларни тушунишга ҳаракат қилсангиз етарлича омадли бўлишлари мумкин. Болага барвактроқ атрофдагиларни тўғри танлаш ва уларга кундалик тартиб ҳамда жадвалга риоя қилишларида ёрдамлашиш жуда муҳим. Аутизми бўлган фарзанд тарбияланаётган оиллага ҳам ёрдам зарур. Аутизми бўлган кўпгина болалар атрофдагиларни изохлаш ва тушунишлари ҳамда мактабгача таълим муассасаси, мактаб, кундузги марказга қатнаш ҳолатида бўлишлари учун шахсий ассистент ёрдамига муҳтожлик сезадилар.

Кўплаб болаларга турар жойнинг ажратилган муҳити, турғун кичкина гуруҳ ва катъий кундалик тартиб талаб этилади. Аутизми бўлган болага уларнинг ўзига хос бузилишлари табиатини тушунадиган ва қай тарзда янги малакаларни эгаллашга ёрдамлашиш мумкинлиги тўғрисида маслаҳат бера оладиган мактабгача маслаҳатчи, мутахассис билан учрашиш имконияти бўлиши зарур. Таълим индивидуал йўналишга эга бўлиши лозим.

ГИПОТИРЕОЗ – бу боланинг жисмоний ва психик ривожланишини бошқарувчи модда – тиреоид гормонини етарлича ишлаб чиқара олмайдиган бола организмида пайдо бўладиган аклий ва жисмоний ўсишда кечикишдир. Бу гормонни ишлаб чиқариш учун йод талаб этилади. Тупроқ, сув ва озуқа таркибида жуда кам йод бўлган аҳоли пунктлари, масалан, тоғли ҳудудларда бу нуқсон етарли даражада кўп учрайди. Тиреоид препаратлари билан илк ва узок муддатли даволаш ўсиш ва жисмоний кўринишнинг яхшиланишига кўмаклашади, баъзида аклий заифликни камайтириш ёки олдини олиш имконини беради. Энг яхши натижаларга эришиш учун даволашни бола ҳаётининг биринчи ойданок бошлаш керак. Шу сабабга кўра сизда бола гипотиреоз бўлиши мумкинлиги ҳақидаги шубҳа уйғониши билан дарҳол мутахассис билан маслаҳатлашинг. Барвакт даволаш ва муносиб ривожланишда аклий ривожланишнинг шу хислатига эга бўлган кўпчилик болалар ўзларини парвариш қилишга ва оддий муҳим ишларни бажаришга ўрганишлари мумкин.

ОРҚА МИЯ ГРИЖАСИ. Орқа мия корин ичидаги ривожланишнинг эрта босқичида пайдо бўлади ва кейин қобик ҳамда умуртқа суяги билан қопланади. Агар бу жараён бузилса, унда орқа мия грижаси– терининг юзасига чиқувчи бош мия ва асаб толаларининг дўппайиши бўлган бола туғилиши мумкин. Кўпчилик болаларда грижа бош миянинг туггаланиш соҳасида бўлади ва шунинг учун уларда таъсирчанликни йўқотиш билан бирга борадиган умрбод оёқ фалажи кузатилади. Бош мия суюқлиги оқишининг ёмонлашиши туфайли уларнинг барчасида тезлик билан аралашувни талаб қиладиган гидроцефалия ривожланади. Оёқ фалажи турли болаларда кучли фарқланади ва оёқ деформациясига олиб келади. Кўпчилик болалар ёрдамчи воситалар ёрдамида юришга ёки ногиронлар аравачасида ҳаракатланишга ўрганишлари мумкин.

Орқа мия грижаси бўлган болалар ва ўсмирларда оёқнинг ҳаракатчан функцияси секин ва етарли бўлмаган даражада ривожланади. Кўпинча уларда фалаж ва тана пастки қисмининг сезувчанлигини йўқотиш туфайли ўз танасини ғайритабиий идрок қилиш пайдо бўлади.

Гидроцефалия (бош мия истисқоси) эмувчи болаларда ютиниш ва нафас олишда қийинчиликка, шунингдек, қўл панжаларининг ҳаракат функциясини бузилишига ҳам олиб келиши мумкин. Бироқ кўпинча тананинг юқори қисми буткул меъёрда ривожланади.

Болаларга ҳатто уларнинг қўллари ва оёқлари бошқача ишласа ҳам мустақил ҳаракатланиш ва турли ёрдамчи воситалар ёрдамида ўтириш ва туриш ҳолатини қабул қилишни ўрганишларига ёрдам бериш зарур. Бу кўникмалар тажриба ҳамда таассурот олиш учун асосий ҳисобланади ва у, биринчи навбатда, мулоқотни, нутқ ривожланиши ва ҳ.к. ни рағбатлантиради. Отаоналар ва болалар муассасаларининг ходимларида болани қай тарзда қўллабқувватлаш, тутиб туриш, кўтариш ва рағбатлантириш ҳамда ёрдамчи воситалардан қандай фойдаланиш бўйича махсус малакалар зарур. Реабилитациянинг яна бир глобал мақсади ўз ўзини баҳолашни мустақамлаш ҳисобланади. Бу интилиш болалар ва ўсмирлар билан ўзаро муносабатнинг барча босқичларида иштирок этиши даркор.

ДАУН СИНДРОМИ – бола ривожланиши она қорнида бошқа йўл бўйича кетаётганлигини кўрсатувчи турлича симптомлар уйғунлиги. Даун синдромида тананинг ҳар бир хужайрасида 46 ўрнига 47 та хромосома бўлади. Даун синдроми бўлган болалар ривожланишида кечикиши бўлган болалар гуруҳи сони бўйича энг кўп қисми ташкил этади. Уларни, одатда, ривожланиши ўртамиёна даражада оғирда қолган шахслар қаторига, баъзиларини – ривожланиши салгина оғирда қолган гуруҳга киритиш мумкин, фарқи нисбатан катта. Бу бошқа психик ва ижтимоий функционал қобилиятларга ҳам тааллуқли. Улар ҳам бошқа болалар каби ўз индивидуал хусусиятларини ота-оналаридан мерос қилиб оладилар. Қачонки Дауна синдроми бўлган болалар уларгагина хос бўлган муайян, типик хислатларга эга деб таъкидланса, бу уларнинг ўзларидан кўра бизнинг уларга қараш усулимизга боғлиқ. Даун синдроми бўлган болаларда турли хилдаги патология бошқа болаларга қараганда кўпроқ учрайди, бу, масалан, юрак касаллиги (тахминан 40 фоизида), ошқозон-ичак тракти бузилишлари, эшитиш ва кўриш бузилишларига дахлдор. Шунингдек, уларга бўғимлардаги кучли ҳаракатчанлик хосдир. Умумий мушаклар заифлиги бошқалар орасида таянчҳаракат аппаратининг ривожланишида секинлашувга олиб келади. Даун синдроми бўлган болаларнинг асосий тиббий муаммоларидан бири иммунитетнинг пастлиги ҳисобланади. Даун синдроми бўлган болаларнинг ривожланиши кучли равишда илк ёшида кучайтиришга ва систематик тарзда машқ қилиш ҳамда тайёргарликка боғлиқ. Коммуникация ва ҳаракат малакаларини ривожлантириш учун машқ қилувчи махсус дастурлар бор. Даун синдроми бўлган кўпчилик болалар юриш, гапириш, ўқиш, ёзиш ва умуман, бошқа болалар қила оладиган кўпгина нарсаларни қилишга ўрганишлари мумкин, фақат уларга адекват ҳаёт муҳити ва таълимнинг мувофиқ дастурлари билан таъминлаш зарур. Бундай болаларнинг муайян қисми оддий мактабларда таҳсил оладилар.

БОЛАЛАР МИЯ ФАЛАЖИ – одатда, илк болалик ёшида намоён бўлувчи ва ҳаракат бузилишлари: фалажлик, мускулларнинг заифлиги, координациянинг бузилиши, ихтиёрсиз ҳаракатлар билан характерланадиган, бош миЯ шикастланиши натижасида пайдо бўладиган касаллик. Болада миЯнинг қайси соҳаси шикастланганлигига қараб, таянч-ҳаракат аппарати-

нинг турлича ишдан чиқиши намоён бўлади. Шикастланиш ва унинг локализацияси бошқа симптомларнинг ҳам бор ёки йўқлиги билан аниқланади. Таянчхаракат аппаратининг бузилиши турлари бўйича мия фалажи учта гуруҳга бўлинади: 1) **спастик бузилиш**; 2) **дискенезия**; 3) **атаксия**.

Спастик бузилиш бирмунча типик ҳисобланади ва мия фалажи ходисасининг тахминан 2/3 қисмини ташкил этади. Инсон ҳаракатланади, бироқ унинг ҳаракатлари секин, ланж ва зўриққан. Унга ёмон чидамлик ва координация хос. Бундан ташқари, бўғимларнинг қийшайиши, айниқса, кўл ва оёқларда осон юзага келади, бу эса ҳаракат қобилятини янада чеклайди. Спастик фалажда ҳаракат функцияларининг бузилиш даражаси турли одамларда кучли фарқланади. Баъзи бола тўшаққа миҳланиб қолса, бошқаси юриши, югуриши ва ҳатто чанғида учиши ҳам мумкин.

Фарқланади:

спастик гемиплегия (бир томонлама фалаж), қачонки тананинг бир бўлаги шикастланса;

спастик диплегия (икки томонлама фалаж) – симптомлар тананинг ҳар икки томонида намоён бўлади;

спастик тетраплегия (яққол ифодаланган ҳаракат функциялари билан кўлнинг ҳам, оёқнинг ҳам оғир фалажи). Бу турдаги мия фалажи бўлган барча болалар ривожланишнинг яққол ифодаланган секинлашувига эга. Уларнинг кўпчилиги эпилепсия ва кўришнинг сусайиши билан азобланадилар.

Дискинезия (ҳаракат актларининг бузилиши) – турли хилдаги ихтиёрсиз, кўллар, оёқ, гавда муқуллари, тил ва томоқнинг доимий бир бирига мувофиқ тушмаган ҳаракатлари. Болалар жуда секин ривожланадилар, улар ҳатто эмақлаш ёки ўтиришга ўрганишга ҳам қамроқ муяссар бўладилар. Кўпчилиги эса сўзлашга ўргана олмайдилар, овқатланишда қийналадилар ва улар атрофдагилар ёрдамига бутунлай мутождирлар. Шикаст ўчоғи мия стволи билан яқин жойлашган. Мия шикастланиши ҳар доим ҳам ақлий заифликка олиб келавермайди. Бундай болаларга тўғри ривожланиши учун муҳит ва таълимнинг бой стимулини таъминлаш зарур.

Атаксия – бу ихтиёрий ҳаракатлар координациясининг бузилиши. Мувозанатнинг бузилиши, юрганда оёқлар орасини кенг очиш, бесўнақай ҳаракатлар, шунингдек, титровчи ва қалтировчи кўллар каби омилларда

намоён бўлади. Атаксияда шикаст доираси – мияча. Шикаст мерос бўлиши ва кўпинча таянчҳаракат аппаратининг бошқа бузилишлари билан уйғунлашиши мумкин. Симптомлар кўпинча аҳамиятсиз ёки ўртамиёна оғирликда.

Перцептив бузилиш. Кўпинча мия фалажи туйғу органларининг бузилиши (перцептив бузилиш) билан уйғунлашади. Агар ҳатто кўриш, эшитиш ва англаш ёрдамида олинадиган туйғулар меъёрда бўлсада, бу тасаввурларни изохлаш қобилияти бузилган бўлиши мумкин. Шунда болаларда маконда ўз танасини, товушлар, тасвирлар ва реаллик кетмакетлигини, хонада предметларнинг жойлашуви ва оралиғини нотўғри идрок қилиш пайдо бўлади.

Мия фалажи бўлган болаларнинг тўғри ривожланишини таъминлаш учун ҳаракат фаоллиги (ЛФК, массаж, мускуларнинг чўзилиши ва чиникиши), таъсирчанлик, моторика, нутқ, мулоқот малакаси ва ўзўзига хизмат қилишнинг ривожланишини киритган ҳолда комплекс ёндошув талаб қилинади.

Агар Сиз фақатгина болани даволаш билан шугулланиб қолмай, балки уни ҳаракатланишга, ўзига хизмат қилишга ва бошқа болалар билан мулоқотга киришишга ўргатсангиз болага кўпроқ фойда келтирасиз. Баъзида болани зарурий кўникмаларга ўргатиб, касаллик оқибатларини қисман бартараф этишга эришилади. Биз қанчалик барвақт бошласак, шунча катта муваффақиятга эришамиз.

КўРИШ ҚОБИЛИЯТИНИНГ БУЗИЛИШИ – наслий омиллар ёки қорин ичидаги ривожланиш даврида, туғиш вақтида ва туғилганидан кейин дарҳол бўлиши мумкин бўлган касаллик ва жароҳат таъсирида юзга келган бузилиш. Катаракта, глаукома ва тўр парда касалликлари кўриш қобилиятининг типик бузилиши ҳисобланади. Миянинг жароҳатли ёки токсик шикастланиши (заҳарланиши) натижасида кўриш асаблари ёки кўз косаси шикастланган бўлиши мумкин. Кўриш қобилиятида бузилиши бўлган одамлар икки гуруҳга ажратилади: кўриш қобилиятида оғир бузилиши бўлган (кўрмайдиганлар) ва заиф кўрадиган одамлар.

Кўриш қобилиятида оғир бузилиши бўлган одамлар 0,05 гача (кўришнинг меъёрий ўткирлиги – 1,0) кўриш ўткирлиги ёки 10 градусдан (дурбин

диапазони) кам кўриш бурчагига эга. Уларнинг кўпчилиги CCTV – тасвирларни кўп маротаба катталаштирадиган, қайтма алоқаси бўлган телевизион тизим ёки нуқтали ҳарф (Брайл ҳарфлари) каби ёрдамчи воситалардан фойдаланишга муҳтож. Кўпинча борликда ориентир олиш мураккаб, айниқса, агар кўриш бурчаги ўта чекланган бўлса. Бу гуруҳга кўриш қобилиятининг қолдиғи сақланмаганлар ҳам кирази ва улар компенсатор сифатида бошқа туйғу органларидан фойдаланишга мажбурдирлар. Аудиокитоблар, радио ва плёнкага ёзилган газеталар, шунингдек, ёзилган ахборотни ўқувчи махсус компьютер дастурлари – кўриш қобилияти оғир бузилган одамлар учун ахборотнинг муҳим манбаларидир.

Агар одамнинг кўриш ўткирлиги 0,3 ва 0,05 орасида бўлса заиф кўрувчи ҳисобланади. Яхши ҳолатда кўриш қобилиятини текшириш учун бир типдаги жадвалда 5 м масофадан туриб тепадан 3каторни ўқиши мумкин. Заиф кўрувчилар, одатда, қора ҳарфни мослаштирилган ёруғликда махсус кўзойнак ёки катталаштирувчи ойна ёрдамида ўқийдилар. Йириклаштирилган ҳарфлар ёки сунъий нутк билан мослаштирилган компьютерлар мактабларда, касбий фаолиятда кўпроқ фойдаланилади. Заиф кўрувчилар йўлни топиш учун етарлича кўриш қобилиятига эга, бироқ улар кўчадаги вивескалар, уй ва автобусларнинг рақамларини ўқишга қийналадилар. Бундай ҳолларда энг яхши ёрдамчи восита бўлиб кичкина қўл дурбинлари хизмат қилиши мумкин.

Агар боланинг кўриш қобилиятини жуда эрта кучайтиришни бошла-сак, унга оптимал ривожланишда ёрдам бериш мумкин. Модомики, кўриш қобилияти аҳамиятли даражада моториканинг ривожланишини ҳам бошқарар ва атрофдагилар билан мулоқотни таъминлар экан унда бир вақтнинг ўзида турли органлар туйғуларининг функционал ривожланишини рағбатлантириш зарур. Кўриш қобилиятида оғир бузилиши бўлган болаларнинг катталарга қарам бўлиб қолмасликлари ва тенгдошлари билан меъёрий ижтимоий алоқага киришишлари учун ҳамма эҳтимолдаги нарсани қилиш керак.

ЭШИТИШ ҚОБИЛИЯТИНИНГ БУЗИЛИШИ. Одатда эшитишнинг қуйидаги бузилишлари фарқланади:

Эшитиш қобилиятининг аҳамиятсиз бузилиши – фақат ўз-ўзидан юз берадиган нуткий ва тил ривожланишини енгил секинлаштиради, бироқ бошқалар нимани гапираётганларини идрок қилишни секинлаштиради.

Эшитиш қобилиятининг ўртача оғир бузилиши – ўз-ўзидан юз берадиган тил ва нуткий ривожланишларни секинлаштиради, бироқ уни буткул йўқ қилмайди.

Эшитиш қобилиятининг оғир бузилиши ва гаранглик ўз-ўзидан юз берадиган тил ва нуткий ривожланишни кучли секинлаштиради ёки мутлақо йўқ қилишга олиб келади. Бошқа шундай одам билан мулоқот қилиш учун имо-ишоралар тилини билиш талаб этилади.

Эшитиш қобилиятининг бузилиши сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин: ирсий мойиллик, хомиладорлик пайтидаги қизилча, эшитиш йўли ёки эшитиш суякчаларининг деформацияси, туғишдаги жароҳатлар, сарик касаллиги, кислород етишмаслиги, менингит, сурункали отит, паротит (тепки), бош мияга оид жароҳатлар, шовқинли шикастлар ва бошқалар. Бола учун одатий товуш нутқни эгаллаш мураккаб вазифа ҳисобланади. Шунга карамай, қолган эшитиш қобилиятидан фойдаланиш ва жадал машқ қилиш, шунингдек, болада вибрацияни идрок қилишни шакллантириш, кўриш органлари билан ҳисоблаш ҳамда ундан фойдаланиш қобилияти, ритм туйғусини сингдириш зарур. Бироқ асосийси, бола илк ёшидан бошлаб имо-ишоралар тилини ўрганиши лозим.

Эшитиш қобилиятининг бузилиши бўлган боланинг илк ёшидан бошлаб эшитадиган болалар билан бўлганидек, имо-ишоралар тилини эгаллаган болалар билан ҳам бирга бўлиши муҳим эканини ёдда тутинг.

Имоишоралар тили уч турда бўлади:

- 1) кўпчилик эшитиш қобилиятида бузилиши бўлган одамлар ўзаро мулоқотда фойдаланадиган оддий имоишоралар тили;
- 2) сўзлашув нутқи билан бир вақтнинг ўзида фойдаланиладиган расмлар тили ва у сўзлашув тилидан кейин келади;
- 3) бармоқлар тили, қачонки сўзлар бармоқлар ёрдамида тушунтирилади.

Имоишоралар тили ривожланишида ортда қолиши бўлган эшитадиган одамлар билан ишлашда, тушуниш аппаратини шакллантиришни тезлатиш учун ҳам фойдаланилади.

Эшитиш қобилиятида бузилиши бўлган болаларнинг кундалик кўник-маларини ишлаб чиқишда махсус машғулотларни уюштириш зарур. Уларни турли вазиятларда ўзларини қандай тутишга ўргатмоқ даркор. Эшитиш қобилиятида оғир бузилиши бўлган бола атрофдагиларга ўзининг шовқини билан ҳалакит қилаётганлигини ҳар доим ҳам аниқлай олмаслиги мумкин.

Мулоқотда қийинчилиги бўлган ўқувчилар учун мактаб ёки интернат осонгина “Ёпик олам” бўлади. Шунинг учун кизикишлари бўйича гуруҳлар, тўғарақлар, умумий тадбирларда иштирок этиш воситасида эшитадиган болалар билан мулоқотнинг барча имкониятларидан фойдаланиш зарур.

Мактаб отаоналарга болаларнинг ривожланишини кузатиш, улар уйда бўлганларида машқ қилишга ўргатиш имконини бериши лозим. Мактабда ота-оналар учун махсус машғулотлар, курслар, ота-оналар ҳафталиклари уюштирилиши мумкин.

Ривожлантиришда иштирок этувчи мутахассис ва катталар: махсус маслаҳатчилар, педагог, психолог, муҳандис (мактабгача таълим муассасалари, мактаблар ва ҳ.к. ларда ёрдамчи эшитиш воситаларини ўрнатиш ва хизмат кўрсатиш бўйича)

ПСИХИҚ БУЗИЛИШ – кенг маънода олганда психиканинг меъёрий/соғломдан фарқ қилувчи ҳолати. Психик соғлиқнинг аниқ таърифи йўқлиги ва меъёр чегарасининг ноаниқлиги туфайли психик бузилишнинг бир маъноли, умумлашган таърифи мавжуд эмас. Психик бузилишларга миядаги жиддий органик издан чиқишлар сабаб бўлган бузилишларнигина киритадилар – улар етарлича оддий қайд қилинади ва уларнинг сабаблари таҳлил қилиниши мумкин. Психик бузилишни қуйидагича ажратиш мумкин: органик психик бузилишлар (яъни органик бузилишлар билан шартланган), шахснинг касалланиши, ахлоқ бузилиши, ҳиссий (аффектив) бузилишлар, психофаол моддаларни истеъмол қилиш оқибатида кўзгаладиган касалликлар, жароҳатдан кейинги стрессли бузилишлар ва бошқалар. Бу гуруҳларнинг маълум қисмлари ўзаро кесишиши мумкин.

Психик бузилиш билан азобланаётган одам юқори интеллектга эга бўлиши ва олий маълумотли бўлиши мумкин, бироқ кўпинча ўз ахлоқини назорат қила олмайди. Унинг ёнидаги одамлар уларга танбех бермасликлари

ва жазоламасликлари, аксинча меҳр, ғамхўрлик ва тушуниш билан муносабатда бўлишлари керак (Қаранг: “Шизофрения”, “Психопатия”).

ПСИХОПАТИЯ – устунлик килувчи белги – хиссий-иродавий муҳитдаги бузилишлар бўйича бирлашадиган ҳолат гуруҳи. Психопатияда ақл деярли ўзгармаган, шунинг учун психопатияни соддалаштиришнинг маълум улуши билан феъл-атвор ўзгариши сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Феъл-атворнинг патологик хусусиятларини мустаҳкамланиши атрофдагиларнинг бола ёки ўсмирнинг нотенг ахлоқини рағбатлантиришдаги психопатик ахлоқига (эътироз, норозилик реакциясининг, реакция қилишнинг салбий шакллари мустаҳкамланиши) тақлид қилиш билан таъминланиши мумкин. Масалан, бола кўзгалувчанлигининг ривожланишида ўзини тута олмаслик фонидagi тормозланиш каби асабий жараёнларнинг ишлаб чиқилишига етарлича эътибор қилмаслик кам бўлмаган аҳамиятга эга. Бунда ижтимоий муҳит ва феъл-атвордаги кўплаб ижобий бўлмаган хусусиятларнинг нотўғри таъсирига тўғридан-тўғри боғлиқликнинг мавжудлиги ҳам аниқланди. Демак, патологик кўзгалувчанлик болага эътиборнинг етарли бўлмаслиги ёки унинг буткул йўқлиги оқибатида осон юзага чиқади. Тормозли психопатиянинг шаклланишига ҳаммасидан кўра кўпроқ боланинг меҳр кўрмаслиги, камситиш ва хўрлашга дучор қилиниши (бола – “золушка”), шунингдек, болани ўта қаттиқ назорат остида ушлаш шароитлари, яъни атрофдагиларнинг қаҳри қаттиқлиги ёки шафкатсизлиги қулайлик туғдиради. Истерик психопатия бирмунча кўпроқ доимий меҳр-муҳаббат бериш ва таҳсин ўқиш, яъни бола билдирган барча истаклар, инжиқликларнинг бажо келтирилиши (бола – оиланинг жону-дили) шароитида шаклланади. Психопатик ривожланиш ҳар доим ҳам психопатиянинг тўлиқ шаклланиши билан тугамайди. Ёқимли шароитларда патологик характернинг шаклланиши, қачонки патологик хусусиятлар ҳали турғун бўлмаган ва уни осон енгил мумкин бўлган пайтда “психопатик босқич” билан чекланиши мумкин. Муҳитнинг ўзгаришида барча психопатик хусусиятлар буткул йўқ бўлиши мумкин.

Психопатия белгиларига эга бўлган болалар билан ишлашда, биринчи навбатда, нохуш шароитни ўзгартириш, машғулотларни тўғри уюштириш ва ҳ.к. зарур.

Ривожлантиришда иштирок этувчи мутахассис ва катталар: оналар, шифокор-психиатр, ижтимоий ишчи, психолог, дефектолог, педагог.

НУТҚ ВА ТИЛ БУЗИЛИШЛАРИ. *Тил* тушунчаси остида қайси сўзларни қўллаш, сўзларни нимани англатади, сўзлардан қандай қилиб гап тузиш мумкинлигини кўрсатувчи турли қоидалар кўзда тутилади.

Нутқ тушунчаси остида биз тилимиз қоидаларига мувофиқ талаффуз қилинган товушлар сўз ҳосил қилиши учун лаб, тил, танглай ва ҳ.к. ёрдамида амалга оширадиган турлича ҳаракатлар кўзда тутилади. Буни уддалаш учун биз нутқ органлари билан нима қилишни билмоғимиз даркор, нутқ органлари эса етарлича ҳаракатчан бўлиши зарур.

Мулоқот – бу камида иккита одамнинг гаплашиши дегани.

Мулоқот ва тил бола дунёга келиши билан ривожланишни бошлайди. Бундай ривожланишнинг асосини бола ва катталар ўртасида диалог ташкил этади. Барча болаларда туғилган заҳотиёқ уларни мулоқот қилишга, атрофдагилар эътиборини тортишга ундайдиган ички куч мавжуд бўлади. Ягона истисно аутизми бўлган болалар ташкил этади (қаранг: “Аутизм”). Бироқ болага гапиришни ўрганиши учун суҳбатдош керак. Нутқ малакасини кучайтиришга бола туғилиши биланок қиришиш мумкин, аммо буни бошлашга ҳеч қачон кеч бўлмайди. Кучайтириш шарофати билан мия ривожланишини таъминлайдиган асаб хужайраларининг ўлчами ва миқдори, улар орасидаги алоқалар сони ошади. Ҳаракат қобилияти – тил ва нутқ ривожланиши учун асос солувчи омилдир. Ривожланишида ортда қолган боланинг қобилиятига товушга тақлид қилиш ва товушларни бир биридан фарқлаш билан алоҳида эътиборни қаратиш зарур. Товушли машқларни кун давомида бошқа маиший ишлар билан уйғунликда олиб бориш зарур, масалан, тагликни алмаштириш, кийинтириш ва ечинтириш вақтида ва ҳ.к. Улар кундалик ҳаётнинг табиий таркиби бўлмоғи лозим.

Турли сабабларга кўра кимки ўз нутқини ривожлантирмаган ёки ёмон гапирадиганлар учун коммуникациянинг муқобил воситалари деб номланувчи сўзлашишнинг бошқа усуллари мавжуд. Ривожланишда ортда қолган кўпгина одамлар мулоқот қилиш учун тақлид қилиб ўрганадилар ёки ўзларининг шахсий имо-ишораларини ўйлаб чиқарадилар. Эшитишида нуқсон

бўлган одамлар тили – имо-ишоралар тилининг бирмунча мукамал вариантидир. Коммуникациянинг муқобил усулига мисол – мулоқотнинг шу воситасидан фойдаланувчи одамлар кўрсатадиган фигуралар расми туширилган рамзлар тизимини акс эттирувчи Блис-рамзлар жадвали. Ҳийла оғир даражаси бўлган акли заиф ўқувчилар учун пиктограмма (суратлар) тизими ишлаб чиқилган. Нутқ мазмуни доимо уларнинг ўзиники бўлишини унутмаслик лозим. Нутқий хусусияти бўлган одамдан қайта сўрашдан уялманг, чунки улар учун уни тўғри тушунишлари жуда муҳим. Биз эшитувчи ва жавоб берувчилар ўта эътиборли бўлишимиз даркор, бизнинг муносабатимиз қуйидаги ишонч билан йўғрилган бўлмоғи керак: “Сен тинглашлари учун муносибсан, сенда менга айтадиган гаплар бор”.

Ривожлантиришда иштирок этувчи мутахассис ва катталар: отаналар, психолог, педагог, дефектолог, иштимой ишчи, психиатр.

АҚЛИЙ ЗАИФЛИК – бу боланинг аклий (психик) ривожланишда кечикиши ёки ортда қолиши. Бола ўзининг тенгдошларига қараганда кўникмаларни секинроқ ўзлаштиради. У ҳаракат қилишни, жилмайишни, атрофдагиларга қизиқишни намоён қилишни, қўллари билан эмаклашни, ўтириш, юриш, гапириш ва тушунишни кечроқ бошлайди. У баъзи кўникмаларни тезроқ, бошқаларини эса секинроқ ўзлаштиради.

Кечикишнинг енгил, ўртамиёна ёки оғир даражасига мансублиги функционал қобилиятларнинг ўртача ва тахминий белгиси демакдир. Батафсил таксимлаш воситасида биз қачон амалий характердаги чораларни қўллаш, масалан, яшаш жойи билан таъминлаш, ишга жойлаштириш ва ҳ.к. кераклигини тушунамиз. Мактабларда ҳам олдиндан аниқланувчи шундай аломатлардан фойдаланилади, яъни бола қандай – бошланғич махсус ёки тайёрлов мактабига қатнаши аниқланади.

Акли заифликнинг енгил даражаси аниқланганда бола оддий умумтаълим мактабида ўқиши мумкин. Бундай болага баъзи малакаларни ўзлаштириш учун кўпро вақт талаб этилади. Бироқ агар унга ёрдам берилса, улғайга ўз ўзига хизмат қилиши ва фаол бўлиши мумкин. Барвақт ривожлантириш ва таълим жараёнини тўғри уюштириш бошқа тенгдошлари билан солиштирганда ривожланишдаги фарқ ёхуд кескин пасаяди, ёхуд буткул йўқ бўлиб кетади.

Ақлий заифликнинг ўртамиёна даражасида бола оддий умумтаълим мактабларига қатнаши ва унинг хусусиятларини инобатга олган ҳолда махсус ишлаб чиқилган индивидуал дастур бўйича таълим олиши мумкин.

Касалликнинг оғир ва чуқур даражаси бўлганда ёрдамчи мактабларда индивидуал дастур бўйича ўқитиш такозо этилади. Оғир ақлий заифлиги бўлган бола улғая боргач ҳам гўдак ёки кичик бола даражасида қолиши мумкин. Унга доимий равишда муайян парвариш ва назорат зарур.

Ривожланишида кечикиши бўлган бола доимо ёнида у ишониши мумкин бўлган кимдир бўлишига муҳтождир.

Ақлий ривожланишида ўзига хослик бўлган барча болаларга тезроқ ривожланишларида ёрдамлашиш мумкин. Махсус ёрдам ёки “рағбатлантириш”ни қанча эрта бошласангиз бола шунча кўпроқ қобилиятни эгаллайди. Ҳатто олдингизда ривожланишида кечикишнинг оғир шакли билан азобланаётган одам бўлса-да, ниманидир қўллашдан олдин, вақт топиб, унга тушунтириш ва қандай қилишни кўрсатиш ниҳоятда зарур. Болаларни нимагадир ўргатишда иложи борича мажбурлашдан қочиш керак.

Ривожланишдаги кечикиш интеллектуал функцияларнинг пасайиши демакдир, бу эса даражаси ва муҳитга боғлиқ равишда ногиронликни келтириб чиқаради. У боланинг шаклланиш даврида кечирган ногиронлиги, маҳрумли ёки шикаст билан боғлиқ равишда кўп ҳолларда шу даражада муҳимки, унга кўмакча ёрдам талаб этилади. Ёрдам – бу ногиронлиги бўлган болага жамият ҳаётида иштирок этиши учун йўналтирилган турли хилдаги ишдан иборат. Интеллектуал қобилиятларни баҳолашда психологик, ижтимоий ва педагогик омиллар комплекс тарзда инобатга олинмоғи даркор.

Ривожланишдаги кечикиш аксар ҳолларда қобилият ривожланишини тормозловчи мия шикастланишининг оқибати ҳисобланади.

Ақлий заифликни психик бузилиш билан адаштирмаслик зарур!
(Қаранг: “психик бузилиш”)

ШИЗОФРЕНИЯ – шахснинг ўзгаришлари (фаолликнинг пасайиши, одамлар билан мулоқотга эҳтиёж, атрофдаги борлиққа қизиқишнинг

йўқолиги, психик жараёнлар бирлигининг йўқотилиши, тафаккурнинг бузилиши ва бошқалар) ни характерловчи ва турли-туман кўринишлар (босинкираш, галлюцинация ва ҳ.к.) га эга бўлган, узлуксиз ёки хуружли тарзда ўтадиган психик касаллик.

Шизофренияси бўлган одамнинг жорий ҳолати ёхуд ёши билан, ёхуд касалликка олиб келган сабаб билан белгиланади. Болалар шизофрениясининг аниқ таснифи мавжуд эмас. Мактабгача ёшдаги болалар учун қандайдир ташки сабаблар билан боғлиқ бўлмаган, сабабсиз кўрқув жуда характерли. Баъзида бунда кўпинча эртақдаги персонажлар (кўркинчи қора айик, ялмоғиз кампир ва ҳ.к.) ни эслатувчи, одатда, кўркитувчи характерда кўринадиган галлюцинациялар бўлади. Кичик ёшдаги шизофрениклар учун нутк бузилиши ҳам хосдир. Бунгача нутки яхши ривожланган бола эса гапиришни тўхтатиши, баъзида ўйлаб топилган сўзларни (неологизм) қўллашни бошлаши ёки саволга тааллуқли бўлмаган жавоб қайтариши мумкин. Нутқнинг узук-юлуклиги кузатилади, эхололия –бошқалар сўзи ёки жумласини такрорлаш бўлиши мумкин. Бундай болаларда нутк ўзининг асосий – мулоқот воситаси бўлиш функциясини йўқотади. Болалар бегоналашиб қоладилар, атрофдагиларга ҳеч қандай реакция қилмайдилар, кўпинча ўйинда ҳеч бир маҳсулдорликни намоён этмаганча ёлғиз ўйнашни афзал кўрадилар, масалан, соатлаб бир қўлда биттагина ўйинчоқни стереотип тарзда айлантиришлари мумкин. Қўйидаги кўринишлар кузатилиши мумкин: бола битта ҳолатда қотиб қолади, сочини бармоқларига ўраб айлантиради, бир хил тарзда бошини силкитади, сакрайди ва ҳ.к.

Кичик мактаб ёшидаги болаларда ҳийла маҳсулдор психик симптоматика кўзга ташланади. Уларга патологик хаёлпарастликка берилиш (“алаҳсирашга ўхшаш фантазиялар”) характерли ҳисобланади. Бундай болалар ўйлаб топилган оламда яшашлари, предметларни жонли нарсалар ҳусусияти билан аташлари, ҳайвонларни тасвирлашлари ва ўзларини мувофиқ тарзда тутишлари, яъни бола ўзини от деб тасаввур қилганча, тўрт оёқлаб туриб, пичан билан боқишларини сўраши мумкин ва ҳ.к. Турлича ипохондрик ҳолат ва импульсив ҳаракат, ҳаракатдаги тормозланиш ва бошқа шу каби ҳаракат бузилишлари кузатилиши мумкин. Уларга хаёлига ўрнашиб қолган ҳолат ва у билан боғлиқ ҳаракатлар ҳам хосдир.

Ўсмир ёшидаги шизофрения асосан катталар шизофрениyasi каби ху-сусиятлар билан характерланади, гарчи бузилишнинг баъзи турлари айнан шу ёшда учрайди (масалан, дисморфофобия – дисморфомания синдроми). Ўсмир одамовий, бегоналашган бўлиб қолади, ўзлаштириши пасаяди, у авалги кизиқишлари ва яхши кўрган нарсаларига интилишни йўкотади, ўзи-га қарамай қўяди, пала-партиш бўлиб қолади. Кўпинча ёлғонга, ўғрилиқ, шафқатсизликка мойиллик пайдо бўлади.

гебефреник шакл: эътиборни тортадиган жиддий бўлмаган, жимжима-дор, ғайритабiiй ахлоқ хос; ўсмир атрофдагилар учун тушунарсиз бўлган сабабсиз вақтихушликка мойил;

кататоник шакл тўлиқ ҳаракатсизлик кўринишидаги (бола кўпинча эмбрионал ҳолатда ҳаракатсиз ётади) ҳаракат бузилишларида, мутизм (су-кут саклаш) да, атрофдагиларга буткул бефарқликда намоён бўлади. Ка-татоник кўзғалиш бир хилдаги мазмунсиз ҳаракат хавотири билан харак-терланади. Бола сакраши, қўлларини силкитиши, баъзида стереотип тарзда кичкириши, ғайритабiiй ҳаракатлар ва ҳ.к. содир этиши мумкин.

параноид шакли кўпинча галлюцинация ва турли-туман бемаъни гоёларнинг мавжудлиги билан характерланади. Ўсмирлардаги парано-идли шизофренида жисмоний етишмовчилик алаҳсираши, невротик анорексиянинг шизофреник вариант (овқат хазм қилишнинг бузили-ши), қариндошларига, айниқча, онасига нисбатан “бегона ота-она” деган босинқирашгача борадиган салбий муносабат хосдир.

Беморни касалхонага ётқизиш шизофренининг оғир эпизодларидаги-на талаб этилиши мумкин. У ихтиёрий ёки (агар бунга психик саломатлик-ни муҳофаза қилиш соҳасида маҳаллий конунчилик рухсат берса) ихтиёр-сиз (фуқаролик тартибида жўнатиш) бўлиши мумкин. Қатор давлатларда *деинституционализация* ўтказилган, бу эса гарчи бу ҳолат хали учраб турса-да, касалхонада узок қолиб кетишнинг олдини олади. Касалхонага ётқизилгач ёхуд касалхонага жойлаш ўрнига мадад бериш, жумладан, очик кўришга бориш мумкин бўлган марказлар, маънавий саломатлик бўйича туман гуруҳлари ёки пациентларнинг ўзлари бошқарадиган меҳнат билан бандлик ва қўллаб-қувватлаш гуруҳлари кўмаклашадиган *ассертив тера-пия* командасининг ташрифи ишга киришади.

Шуни ёдда тутиш лозимки, дои воситаларини қабул қилиш психик бузилишда асосий даволаш ҳисобланмайди. Психик бузилиши бўлган болаларнинг эҳтиёжларини инобатга олувчи ёқимли ижтимоий муҳитни яратиш, шунингдек, ота-оналар ва болалар муассасаларининг ходимларини бундай болалар билан тўғри муносабатда бўлишга ўргатиш муҳимроқ. Дорилар ёрдамида босишга уринилаётган хавотир қандайдир ўзгаришлар талаб этилаётганидан дарак беради. Баъзи ҳолатларда психик бузилиши бўлган болалар атрофдагиларга қарам бўлиб, ўзлари тушган вазиятни уларнинг ёрдамсиз ўзгартиришга қодир бўлмайдилар. Болаларнинг ички оламини идрок қилишга қизиқувчанлик ва очиклик бизга болага ёрдам бериш имкониятини беради. Болалар анча кичик ёшда уларнинг ривожланишини қийинлаштирадиган ёки халакит қиладиган катта ички ресурсларга эгадилар. Ўйинларнинг турлича шакллари – бу болалар билан ишлашдаги энг ишончли воситадир.

Ривожлантиришда иштирок этувчи мутахассис ва катталар: оила, шифокор-психиатр, ижтимоий ишчи, психолог, педагог.

ЭПИЛЕПСИЯ. Эпилептик тутқанок мияда назоратсиз электрик фаоллик тарқалганида юзага келади. Эпилептик хуружларни уйғотувчи кўзғатиш сабаблари, масалан, нормонал тизимдаги бузилишлар ёки тезда кўтарилган иссиқлик даражаси бўлиши мумкин. Эпилепсия хуружларининг деярли ярми стресс, ишсизлик ёки қўрқув ва ҳаяжонланганлик билан чақирилиши мумкин. Ривожланишида жиддий кечикиши бўлган одамларда ҳатто тўсатдан чиқадиган ва кескин товушлар таъсирида, айниқса, агар уларнинг юзага келишини олдиндан кўриб бўлмаган ҳолатларда тутқанок тутиши мумкин. Эпилептик тутқаноклар турли оғирлик даражаси ва давомлилиги билан фарқланади.

Шуни унутмаслик лозимки, қачонки одам уларни етарлича сокин қабул қилиш ва вазиятга бўйсунушга интилса хуружлар камроқ ва анча сустрок шаклда содир бўлади. Масъулиятдан қочишга уриниш ҳатто хуружларнинг тез-тез содир бўлиши мумкин. Кўпгина хуружлар – бу шунчаки мия функционал фаолиятининг вақтинчалик бузилишидир.

Эпилепсияси бўлган болалар учун энг муҳими ота-оналари уларга ёшларига мос бўлган талабларни қўйганча ва уларнинг ўзлари нимадир

қилишлари учун имконият беришга кўрқмай оддий болалар каби муносабатда бўлишлари ҳисобланади. Ривожланишида аҳамиятсиз кечикиши бўлган кўпгина одамлар, болалар ва ўсмирларни ҳам киритган ҳолда ўзларидаги эпилепсия шакли ҳақида кўпроқ билганча ўзлари дори истеъмол қилишга ўрганишлари мумкин.

Эпилепсияси бўлган одам касбий фаолиятнинг жуда кўплаб турларини, шу жумладан, устахонада, турли хилдаги станоклар билан боғлиқ ишларни ууддалашга кодир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Анн Бакк, Карл Грюневальд. Забота и уход: книга о людях с задержкой умственного развития. – Санкт - Петербургский Институт раннего вмешательства, 2001.
2. Винарская Е.Н. Раннее речевое развитие ребенка и проблемы дефектологии. Периодика раннего развития: Эмоциональные предпосылки освоения языка: Кн. для логопеда. - М.:Просвещение,1987.
3. Возрастные особенности психического развития детей: Сб. науч. тр. - М.: АПН СССР, 1982.
4. Грюневальд К. Как учить и развивать детей с нарушениями развития. СПб ИРВ 2000.
5. Дети с ограниченными возможностями: Проблемы и инновационные тенденции в обучении и воспитании. Хрестоматия по курсу «Коррекционная педагогика и специальная психология» /Сост. Н.Д.Соколова, Л.В. Калининкова. – М.:Изд-во ГНОМ и Д.,2001
6. Жукова О.С. Как вырастить умного ребенка. Что должен уметь новорожденный. – СПб.: Издательский дом «Нева», 2003
7. Мещерякова С.Б., Авдеева Н.Н. Особенности психической активности ребенка первого года жизни /Под ред. О.С. Андрианова. М., 1993
8. Муминова Л.Р., Чичерина Я.Е., Нуркельдиева Д.А., Назарова Э.Н., Хисамутдинова В.И., Сахиева Л.Э. Диагностика психофизического развития детей первых трех лет жизни / Методическое пособие. Ташкент, 2008
9. Нормализация жизни в закрытых учреждениях для людей с интеллектуальными и другими функциональными нарушениями. СПб. 2003.
10. Смирнова О.Е. Формирование представлений о себе и о другом в общении дошкольников. // Общение и диалог в практике обучения, воспитания и психологической консультации. М.: АПН СССР, 1987
11. Сорокина А.И. Развитие эмоций в общении со взрослыми у детей первого года жизни. Автореф. дис. ... канд. психол.наук. - М.: НИИ общ. и пед. психологии, 1987
12. Финни Н.Р. Ребенок с церебральным параличом. М. «Теревинф» 2001.

-
13. Kirk/Gallagher. Educating exceptional children. USA 1989.
 14. T.M. Shea, A.M. Bauer. Learners with disabilities. USA 1994.
 15. I. G. Stanley, S. Wieder The Child with special needs. USA 1998.

**Эрта ташхис ва илк аралашув:
Мутахассислар ва ота-оналар учун кўлланма**

Ўзбек тилига таржимонлар

Н.Арипджанова,
Р.Исмайлова,
М.Яхняева

Ўзбек тилидаги нусхаси редактори

М.Яхняева

Рус тилидаги нусхаси редактори

Д.Микляев

Бадий безаш

Т. Ли, М. Ли-Сафи